

А. Вохитов

Фархатхановичи
тоғик - форе

BAZOPATI TAʼLIMI OLI BA MIENAI MAHSUSI
RESPUBLIKAI ʻZBEKISTON

**ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ САМАРҚАНД
БА НОМИ АЛИШЕР НАВОЙ**

Амон Воҳидов

**ФАРҲАНГНИГОРИИ
ТОҶИКУ ФОРС**

*Ба шогардаи ашқушуба
А. Рамазове бо номи А. Шайхон
кек Тақдирим ашқушуба
бо 24 баҳар
Амон
15.12.09.*

Самарқанд – 2006

Воҳидов А. Фарҳангшиносии тоҷикӣ форс.
Монография. –Самарқанд: Нашри Донишгоҳи
давлатии Самарқанд, 2006. - 116 саҳ.

✧ Фарҳангшиносии тоҷикӣ форс таърихи ҳазорсола дорад ва он бо пайдоиши адабиёти хаттӣ вобаста аст. Аксари муаллифони фарҳангҳои забони тоҷикӣ-форсӣ ҳамзамон шоир низ будаанд. Дар ин рисола оид ба фарҳангҳои мӯътабар, ки то замони мо омада расидаанд, маълумоти нисбатан муфассал ҷамъоварӣ шуда, дар боби охирин дар бораи навъи фарҳангҳо, ки дар илми имрӯза лексикография муайян шудааст маълумот дода шудааст. Рисола барои муаллимони мактабҳои таълими ҳамагонӣ, литсей ва донишҷӯёни факултетҳои филологӣ пешбинӣ шудааст.

Мухаррирони масъул: проф. *С.Саъдиев*
дотс. *М.Истамова*

Муқарризон: проф. *Н.Т.Турниёзов*
дотс. *Ҳ.Бердиқулов*

МУКАДДИМА

Актуалӣ - рӯзмарраи мавзӯ

Пас аз истиқлолияти Ҷумҳурияти Ўзбекистон диққати аҳли савод бештар ба қадриятҳои миллӣ, барқарор намудани хазинаи маънавий ва маданияти аҷдодон нигаронида шуд. Зеро аз таърих маълум аст, ки халқҳои Осиёи Марказӣ дар ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ мероси гаронбаҳое гузоштаанд, ки имрӯз мо – аҳли илм онҳоро куллан аз нав эҳё карда, барои умум дастрас намуда истодаем. Ба ҳамин муносибат Президенти Республика Ислон Абдуганиевич Каримов чунин мегӯяд: «Қадамҳои аввалини мо дар роҳи истиқлолияти Ватан такмил додани усули таълиму тарбияи миллӣ, аз нав барқарор намудани қадриятҳои миллӣ ва мустақкам намудани заминаи он ва ба дараҷаи андозаи ҷаҳонӣ ва талаби замон бардоштан мақсади асосӣ гардид».

Яке аз муҳимтарин соҳаҳои маънавият ва маданияти имрӯзаи мо омӯхтану тадқиқ намудани мероси адабии гузаштагон аст, ки диққату эътибори хонандагон, донишҷӯён, муаллимон, нависанда ва олимони сершуморро торафт бештар ҷалб менамояд. Аз ҷумла, фарҳангу луғатномаҳои пешина, ки барои ҳар як аҳли савод хазинаи бебаҳо ҳисоб меёбад, қимати бузургеро соҳиб аст. Альон «Луғати фурс»-и Асадии Тўсӣ, «Ғиёс-ул-луғат»-и Муҳаммад Ғиёсиддин, «Ҷароғи Ҳидоят»-и Сироҷиддин Алихони Орзу, «Тўҳфат-ул-аҳбоб»-и Ҳофизӣ Ўбахӣ, «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммад Хусайн (ҷилди 1) ва монанди ин даҳҳо луғатҳо ба хати кириллӣ ҷоп шуда, дастраси умум гардидаанд.

Дар хазинаи маънавияти халқҳои Осиёи Марказӣ асарҳои лексикографӣ (луғатнависӣ) чун инъикоскунандаи маданияти миллӣ, ки имрӯз барои ривочу равнақи соҳаҳои гуногуни илму фан истифода мешаванд, саҳифаҳои дурахшон доранд.

Луғатнависии тоҷику форс соҳиби таърихи қадима ва аънаи хоси луғатофарӣ аст.

Дар манбаҳои таърихӣ ишора меравад, ки дар ибтидои асри X аз тарафи шоир Абӯҳафси Суғдӣ луғате таълиф шудааст, аммо ин луғат то замони мо омада нарасидааст. Яке аз машҳуртарин фарҳангҳои ин давр «Луғати фурс»-и Асадии Тўсӣ аст, ки дар асри XI танзим

ёфта, хушбахтона то замони мо омада расидаас Фарҳангҳои қадима асосан барои сарфаҳм рафтан маъноӣ калимаву ибораҳо, воҳидҳои фразеологӣ ва дар намудани маъноӣ асли ва маҷозии онҳо, нозуқиҳои осор адибон кӯмаки беандоза мерасонанд. Фарҳангҳои қадима аз ҷиҳати тартибу ҷобачогузори калимаҳо (воҳидҳои луғавӣ) аз ҳамдигар фарқ мекунанд ва ҳар я муаллиф онро вобаста ба маводи луғавӣ ва ҳаҷми фарҳанг, инчунин мувофиқи завқу салоҳиди худ таҳия кардааст.

Дар соҳаи забоншиносии тоҷик ва ўзбек роҷеъ ба хусусиятҳои луғавӣ, грамматикӣ, тарзи ҷой додан калимаҳо дар фарҳангҳои пешина, инчунин оид ба ҳаҷме аз он луғатҳои аз тарафи олимони тоҷик, эрон, ўзбек ва рус тадқиқотҳои махсуси илмӣ ба анҷом расонида шудаанд, ки имрӯз онҳо як ҳиссаи бузурги илми забоншиносии тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Марказӣ ба шумор мераванд. Хусусан, дар ин соҳа тадқиқотҳои илмии В.А.Капранов, Ҳ.Рауфов, А.Нуров, А.Воҳидов, А.Аҳадов, А.Сангинов, А.М.Отахонова, Дарвеш Баҳриддин, Собирҷон Ҳошимов, Қутбиддин Муҳиддинов ва амсоли инҳо ҷолиби диққат буда, ба илми фарҳангшиносии тоҷикӣ форс ҳиссаи арзандаи худро ҳамроҳ кардаанд.

Солҳои охир дар кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии Самарқанд доир ба таърихи забоншиносии тоҷик ва хусусан захираи луғавии баъзе фарҳангҳо аз тарафи магистрантҳо ва донишҷӯён як қатор рисолаҳои хатмӣ ва диссертатсияи магистрӣ навишта шудаанд, ки дар онҳо хусусиятҳои махсуси ин ё он фарҳанг, принципҳои сохти онҳо ва аҳамияти ин гуна асарҳои лексикографӣ барои инкишофи забон ва адабиётшиносии имрӯзаи тоҷик баррасӣ гардидаанд.

Дар назди олимони вазифае пеш омад, ки баъзе қисматҳои нопурраи китобҳои дарсӣ бояд такмил ва мўҳтавои онҳо боз ҳам фарохтар гардонидани шаванд. Ба фикри банди, ин рисола барои офаридани (забони адабии ҳозираи тоҷик қисми 1), ки ҳоло ба зимми муаллимони мактабҳои олии воғузур шудааст, кӯмак хоҳад расонд.

Солҳои кор филологӣ
Рисола аз се боб иборат буда, дар боби аввал фарҳангшиносии асрҳои X-XV, дар боби дуюм фарҳангшиносии асрҳои XVI-XIX, ки дар ҷумлаи асрҳои Осиёи Марказӣ офарида шудаанд, таҳлили худро мефаҳмаст. Дар боби сеюм, ки дар навбати худ аз ду қисм иборат аст, оид ба луғатҳои энциклопедӣ (қомусҳо) ва луғатҳои филологӣ (лингвистӣ) аз рӯи илми имрӯзаи луғатнависӣ ба ҳелҳо тақсим карда мешаванд.

Ба ишрофт дар боби сеюм оиди фарҳанги забони тоҷикӣ гуфта мешавад

БОБИ 1 ЛУҒАТНАВИСИИ ТОҶИКУ ФОРС ДАР АСРҲОИ X-XV

Забони адабии тоҷик (форси дарӣ), ки дар асри I ташаккул ёфта ва дар асри X дар Осиёи Миёна (Мовароуннаҳр) ва Хуросон нашъунамо ёфта буд, давраҳои минбаъда аз асри X сар карда, дар ҳудуд Осиёи Миёна, Афғонистон, Эрон, Озарбойҷон ва ҳатто дар Ироқ ва Осиёи Хурд инкишоф ёфт ва дар асрҳои сонӣ, хусусан аз асри XV сар карда, дар хеле ҷойҳои Хиндустон ва Покистон низ паҳн гардид.

Ба вучуд мадан ва инкишоф ёфтани луғатнависи тоҷику форс бо инкишофи забону адабиёти тоҷик дар асрҳои IX-X вобаста аст. Азбаски шоирони нависандагони даризабон дар сарзаминҳои гуногун зиндагӣ ва эҷод мекарданд, хоҳу нохоҳ дар осори онҳо калимаю ибора ва номи маҳаллоро, ки ба шарҳу эзоҳ мӯҳтоҷанд, дучор кардан мумкин аст. Аз ҳамин рӯ, дар осори онҳо калимаю ибораҳои лаҳҷавию маҳаллӣ низ истифода мешуданд, ки онҳо барои лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ норавшан ва нофаҳмо буданд. Барои шарҳдиҳии калимаҳои мушкилфаҳми архаистӣ, ки ба забонҳои паҳлавӣ ва суғдӣ дахл доштанд, шевагӣ, номи маҳалҳои гуногун, номи растаниҳо, паррандаҳо, инчунин барои пайдо кардани калимаҳои матлуби ҳаммаъно, ки тафовути маъноии онҳо ба як тартиби муайян бояд дароварда мешуданд, зарурат ва эҳтиёҷоти таълифи фарҳангҳоро ба майдон овард.

Таркиби луғавии забон дар тағйирёбӣ ва инкишофи доимӣ аст. Дар давраи муайяни таърихӣ бо тағйир ёфтани сохти иҷтимоӣ-сиёсии ҷамъият дар забон низ такмилёбӣ ва тағйиротҳо ба вучуд меоянд. Забон бо ҳодисаҳои ҷамъият ва таърихи инсоният алоқаи қавӣ дорад, ҳодисаю воқеаҳои гуногуни таърихӣ дар забон акси худро меёбанд. Бинобар он ба вучуд омадани воҳидҳои лексикӣ забон бо сохти иқтисодӣ-сиёсӣ ва шароити зиндагонии таърихи одамон алоқаманд аст. Масалан, истеъмор ва иқтибоси калимаҳои арабӣ ба забони тоҷикӣ дар асрҳои УП-УШ Осиёи Миёнаро истило намудани арабҳо вобаста аст.

5

Аз асрҳои ХП-ХШ сар карда ҳар як калимаи арабиرو хоҳ дар забони тоҷикӣ маъмул бошад, хоҳ не, ба адабиёт даровардан анъана шуда буд. Ин гуна калимаҳои арабӣ низ шарҳу эзоҳро талаб мекарданд.

✓ Хамин тариқа, забони тоҷикӣ бо забонҳои ба худ наздик (эронӣ) ва бо забонҳои дур (арабӣ, туркӣ) тамос пайдо карда, таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ худро аз ҳисоби калимаю ибораҳои ин забонҳо тақмилу тивсив дода омадааст. Ба мақсади шарҳ ва маънидод намудани калимаҳои камистеъмолу душворфаҳм, инчунин барои эзоҳи калимаҳои маҳаллӣ ва аз забонҳои дигар иқтибосшуда аз асри 1X-X сар карда якчанд луғатҳои тафсирий таълиф шудаанд.

Мувофиқи феҳрасти тартибдодаи Саид Нафисӣ ба забони тоҷикӣ-форсӣ зиёда аз 200 номгӯй фарҳангҳои тафсирии гуногун, ки қисми бештарини онҳо то давраи мо маҳфуз мондаанд, таълиф ёфтаанд.

Миқдори асарҳои лексикографии, ки дар асрҳои X-XV таълиф шуда, то замони мо омада расидаанд, он қадар зиёд нестанд. Масалан, дар асрҳои ХП-ХШ мавҷудияти луғатҳои тоҷикӣ дар илми луғатшиносӣ мушоҳида нашудааст ва дар муддати ин ду аср будани ягон луғате то ҳол номаълум мемонад. Мумкин аст, ки дар ин аср низ луғатҳо таълиф ёфта бошанд, аммо то имрӯз онҳо пайдо нашудаанд. Луғатномаҳои дар асрҳои X-XV тартибдодашуда ҳаҷман он қадар калон ва теъдоди калимаҳои эзоҳшавандаи онҳо зиёд нестанд. Қимати ин фарҳангҳо, пеш аз ҳама дар он аст, ки дар онҳо калимаҳои нодири душворфаҳме, ки дар асарҳои шоирони тоҷикзабони асрҳои X-ХП вомехӯранд, шарҳу эзоҳ дода шудаанд.

✓ Дар фарҳангҳои қадима калимаю ибораҳои маънидод шудаанд, ки дар осори шоирони классикӣ тоҷик ва ё дар гуфтугӯи мардум вомехӯранд ва маъноҳои хос доранд. Аз ин рӯ луғатҳои қадимаи тоҷикӣ форс барои омӯختани мутолиа намудани осори классикони адабиёти тоҷик дастури бебаҳо мебошанд. Намунаи зиёди осори намояндагони адабиёти классикӣ тоҷик-форсӣ (асрҳои 1X-X) дар луғатномаҳо пайдо кардан мумкин аст, ки ашъори ин ё он шоир ба тариқи мисол оварда мешавад. Аз ин ҷиҳат фарҳангҳои тафсирий на танҳо асарҳои

забоншиносӣ, балки онҳо баёзҳои мӯтабарӣ адабиётӣ классикӣ низ ба шумор мераванд. Бинобар он омӯхтану тадқиқ намудани фарҳангҳои тафсири барои илмӣ забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ аҳамияти бузург доранд.

Мо ин ҷо дар бораи луғатномаҳои (ба таври мухтасар) таваққуф менамоем, ки нусхаҳои дастхат ва нашри интиқодӣ доранд ва дар манбаъҳои мӯтабарӣ илмӣ дар хусуси онҳо маълумоти саҳеҳу аниқ дода шудаанд.

1. «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ (Фарҳанги Абулмансур Алӣ бинни Мансури Асадии Тӯсӣ).

Аввалин фарҳанги тафсири ба забони тоҷикӣ-форсӣ дар асри X тартиб дода шудааст ва он ба қалами **Абуҳафси Суғдӣ** тааллуқ дорад. Гарчанде дар сарчашмаҳои мӯтабар мавҷудияти ин луғатнома қайд шуда бошад ҳам, лекин то имрӯз асли нусхаи он дастрас нашудааст. Муаллифи «Фарҳанги Сурури» ва «Фарҳанги Рашидӣ» аз ин луғат баъзе иқтибосҳо овардаанд. Масалан, Сурури дар мақолаи луғавии «хаш» ба ин луғат таъя намуда, чунин навиштааст.

Хаш (хош) – ба маънии хас ва хошок. Абуҳафси Суғдӣ «хош»-ро ба маънии хоидан оварда, хоҳ аз инсон ва хоҳ аз ҳайвон ва ба ин байти Рӯдакӣ мутамассак шуда:

**Нишасту суханро ҳама хош зад,
Зи оби даҳон кӯхро шош зад.**

Микдори калимаҳои эзоҳшавандаи ин луғат, сохти он ба мо маълум нест. Аз истинодҳои луғати Сурури, Рашидӣ ва дигар сарчашмаҳо пайдост, ки Абуҳафси Суғдӣ дар охири асри IX (дар замони Рӯдакӣ) зиндагӣ ва эҷод кардааст. Ӯ луғатномае тартиб дода будааст, ки бешубҳа, мақбули намояндагони илму адаб шуда буд.

Луғати дигаре, ки то «Луғати фурс» тартиб дода шудааст ва дар бораи он то замони мо низ маълумот омада нарасидааст, ин луғати «**Қатрон**» мебошад. Мавҷудияти луғати «Қатрон»ро муаллифи «Луғати фурс» ва «Сихоҳ-ул-фурс» таъкид намудаанд. Нусхаи аслии ин луғат ҳам то замони мо маҳфуз намондааст. Носири Хисрав дар Табрез бо Қатрон вомехӯрад ва дар ин бора чунин менависад: «Дар Табрез Қатрон ном шоиреро дидам, шеъре нек мегуфт, аммо забони форсӣ нек намедонист (эҳтимол забони Мовароуннаҳрро дар назар

дошта бошад. А.В.), пеши ман омад, девони Мунчик ва девони Дақиқӣ биёвард ва пеши ман бихонд ва ҳар маънӣ, ки мушкил буд, аз ман пурсид, бо ӯ бигуфтам ва шарҳи он бинвишт ва ашъори худ бар ман хонд.¹⁶ Ҳамин тариқ, то ба майдон омадани «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ тартиб дода шудани 2 фарҳанги тафсирий маълум аст.

Яке аз фарҳангҳои қадимтарин, ки то замони мо махфуз мондааст, «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ мебошад. Муаллифи ин луғат яке аз шоирони асри XI соҳиби «Гаршоспнома» ва панҷ «Мунозира» Асадии Тӯсӣ аст, ки луғати худро тақрибан дар солҳои 60-уми асри XI дар Озарбойҷони Ҷанубӣ таълиф намудааст. Ин фарҳанг аз рӯи нусхаҳои гуногуни хаттӣ, ки аз ҳамдигар хеле фарқ доранд, се бор чоп шудааст (чопи П Ҳорн, Берлин, 1887, Аббос Иқбол, Техрон, 1940 ва чопи Дабири Сиёқӣ, Техрон, 1957).

Дар «Луғати фурс» қабатҳои гуногуни лексикаи забони тоҷикӣ-форсӣ, ки дар осори шоирони асрҳои X-XI истеъмол шудаанд ва барои оммаи васеи хонандагон фаҳмо набуданд, шарҳу эзоҳ дода шудааст. Ба ғайр аз ин дар луғат бисёр калимаҳои шевагӣ ва гуфтугӯии мардумони Осиёи Миёна оварда мешавад, ки ба форсизабонони Озарбойҷон ва шимолӣ ғарбии Эрон маъмул набуданд.

Дар нусхаи қадимтарини «Луғати фурс» зиёда аз 1000 калима ва дар нусхаҳои дигари он (иловашудаи он) 2000 калима ҷамъ ва шарҳу маънидод шудааст. Калимаҳои эзоҳшавандаи «Луғати фурс» мувофиқи тартиби алфавити ҳарфи охир ҷой гирифтаанд. Чунки луғат на фақат барои дуруст хондани ашъори шоирони Мовароуннаҳр ва Хуросони асрҳои X-XI, балки барои ба зудӣ ёфтани калимаҳои матлуб низ хизмат кардааст. «Луғати фурс» баробари вазифаи луғати тафсириро иҷро кардан, луғати калимаҳои қофиядор низ мебошад (то асрҳои XV луғатҳои тафсирий асосан мувофиқи ҳамин принцип тартиб дода шудаанд). Муаллиф барои таъкиду таъйиди маънои калимаҳо аз ашъори шоирони машҳури асрҳои X-XI мисолҳо меорад. Рӯйхати шоироне, ки муаллиф аз ашъори онҳо истифода бурдааст, зиёда аз 100 нафаранд, ки машҳуртарини онҳо Рӯдакӣ, Абӯшақури

Балхӣ, Шаҳиди Балхӣ, Маъруфии Балхӣ, Абулмасали Бухорой, Мунҷики Тирмизӣ, Лабибии Хуросонӣ ва ғайраҳо мебошанд.

«Луғати фурс» ба инкишофи лексикографияи баъдина таъсири бузург расонидааст. Муаллифони фарҳангҳои «Меъёри Ҷамолӣ» ва «Тӯҳфат-ул-аҳбоб», «Луғати фурс»-ро ҳамчун сарчашмаи асосӣ истифода бурдаанд. Ҷи навъе ки қайд намудем, дар «Луғати фурс» калимаҳои шарҳ дода шудаанд, ки душворфаҳму нодиранд ва хусусан барои хонандагони имрӯза пайдо кардани маънои шакли саҳеҳи ин гуна калимаҳо душвор аст. Барои он ки тафсир, тарзу услуби пешгирифти муаллифи луғат равшан шавад, якчанд мисол меорем:

1) **Карва** – дандони фарсуда ва рехта бувад:

Боз чун баргирифт даст зи рӯй,

Карва дандону пушт ҷавгонист.

Рӯдакӣ

2) **Гоз** – лагад ва силӣ бувад:

Ҳаменаёрад нону ҳаменаҳарад гӯшт,

Занад ба рӯям мушту занад ба пуштам гоз.

Қарей-уд даҳр

3) **Карбоса** – карбаш бувад, ки дар пеш гуфтем.

4) **Чам** - чашм (бувад) ба забони Марв;

Аз кучо омӯхтӣ ниҳодан шеърҳо, эй шӯхчам.

Асҷадӣ

5) **Фарғона** – номи вилоятест Миёни Самарқанду Чин.

Ҷиҳати характерноки «Луғати фурс» аз он иборат аст, ки дар он асосан лексикаи осори шоирони Мовароуннаҳр ва Хуросони шарқӣ маънидод шудаанд, ки ин равиҷро дар луғатҳои дигари баъдина кам мушоҳида мекунем.

2. «Сихоҳ-ул-фурс»-и Муҳаммад ибни Ҳиндушохи Наҳҷавонӣ.

Ин луғат дар соли 1327 дар шаҳри Табрёз тартиб дода шудааст ва моҳиятан давоми «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ мебошад. Микдори калимаҳои эзоҳшавандаи он 2300 аст. Калимаҳо мувофиқи тартиби ҳарфҳои якум ва охир чида шудаанд. Барои таъйиди маънои калимаҳо аз осори шуарои асрҳои X-XI мисолҳо оварда мешавад. Барои тасдиқи ҳар як маънои калима мисол ба таври алоҳида дода шудааст. Масалан,

муаллиф дар хусуси санадҳои шеърӣ ва сарчашмаҳои адабӣ дар муқаддима чунин менигорад: «Аммо ин заиф берун он ки ба исботи он абъёт бар тариқи истишҳод (шоҳид овардан) қиём намуд, луғоти ин ба тамассулотӣ (шеър ё ҳодисае барои мисол баён кардан) роиқ (равон, фасеҳ) аз ашъори шуарои фоиқи (забардаст) мутааххир чун: Амир Муиззӣ, Адиб Собир, Масъуди Саъд, Ҳаким Сӯзанӣ, Ҳаким Авҳадуддин Анварӣ, Заҳрирiddини Форёбӣ, Афзалиддини Ҳоконӣ, Низомии Ганҷавӣ, Халлоқулмаонӣ, Камолиддини Исмоили Исфаҳонӣ, Асириддини Аҳсикатӣ, Шайх Муслиҳиддини Саъдии Шерозӣ, Шайх Фаҳриддини Ироқӣ ва падари хеш марҳуми маҳфур Фаҳриддини Ҳиндушоҳ...».

Падари Муҳаммад Ҳиндушоҳ – Фаҳриддини Ҳиндушоҳ олими забардасти замони худ будааст ва «Сихоҳ-ул-аҷам» ном луғате таълиф намудааст, ки дар ин хусус Деҳхудо чунин менависад: «Луғавӣ (лексикограф) будани падар сабаб шуда, ки писар низ ӯе дар ин майдон бизанад ва чун падар «Силоҳ-ул-аҷам» навишта, ӯ ҳам «Сихоҳ-ул-фурс» менависад.

Муаллифи «Сихоҳ-ул-Аҷам» Фаҳриддин ибни Санҷар ибни Абдуллоҳи Наҳҷавонӣ (соли вафоташ 1330) мебошад. Ин луғат характери луғати дузабона –форсӣ-озарбойҷониро дорост. Дар он очерки грамматикӣ забони тоҷикӣ-форсӣ ба забонҳои озарбойҷонӣ ва арабӣ навишта шудааст. То солҳои охир «Сихоҳ-ул-аҷам» ва «Сихоҳ-ул-фурс»-ро як луғат меҳисобиданд. «Сихоҳ-ул-Аҷам»-и Фаҳриддини Наҳҷавонӣ дар асоси луғати «Тоҷ-ул-луғот» («Сихоҳ-ул-арабия»)–и Ҷавҳарӣ, ки луғатнависи машҳури асри X–и араб аст, сохта шудааст. Дар он асосан калимаҳои арабӣ ва туркӣ (қисман тоҷикӣ-форсӣ) тафсир дода мешаванд. Дар ин луғат шарҳи калимаҳо аксаран мухтасар ва дар баъзе мавридҳо шакли шевагии онҳо низ дода мешавад: кашоварз –барзгар бошад; ситоиш – мадҳ бошад, калон – бузург бошад; дух-ғиёҳе бувад, ки ба зимистон дар масҷидҳо афканда ё аз вай ҳасир бофанд ва ба зимистон дар зер андозанд ва араб онро «бардӣ» гӯянд ва ба Ҳузистон «либонӣ» ва дар Аран ва Муқон ва дигар вилоят «Қантара» гӯянд. «Сихоҳ-ул-форс» саҳ. 83.

Дар «Сихоҳ-ул-фурс» асосан калимаҳои нодир тоҷикӣ-форсӣ шарҳ дода мешаванд.

3. Фарҳанги «Меъёри Ҷамолӣ». Номии пуррааш «Меъёри Ҷамолӣ ва Мифтоҳи Абӯ Исоҳиқ» аст. Ин асар бо номҳои «Фарҳанги Шамси Фаҳрӣ», «Луғати фурс қадим» низ машҳур аст. Аз сабаби ба ҳокими Форсу Иро Ҷамолиддини Абӯ Исоҳиқ Инҷу (1341-1353) бахшид, шуданаш номи «Меъёри Ҷамолӣ» гирифтааст. Муаллифи ин фарҳанг Шамсиддин Муҳаммад Фаҳрии Исфохонӣ мебошад, ки таълифи асарро соли 1344 дар Луристон битом расонидааст. Асар аз чор қисм: а) арӯз, б) рисолаи кофия, в) балоғат, г) луғатнома иборат аст. Фарҳанг аз рӯи тартиби ҳарфҳои охирини калимаҳо эзоҳшаванда ҷида шудааст. Қариб ҳамаи порчаҳои шеърӣ, ки барои тасдиқи маъно оварда мешавад, ба қалами муаллифи луғат тааллуқ дорад. Ба ғайр аз ин, дар баъзе ҳолатҳо байту мисраъҳои Фирдавсӣ, Унсурӣ, Фарруҳӣ, Манучеҳрӣ, Хаффоф, Маъруфӣ, Камолӣ, Исмоилӣ низ сарда шудааст. «Меъёри Ҷамолӣ» 158 мақолаи луғавиро фаро мегирад. Капранов В.А. моддаҳои луғавии «Луғати фурс» ва «Меъёри Ҷамолӣ»-ро бо ҳамдигар муқоиса намуда, ба чунин хулоса меояд: Гуфтан мумкин аст, ки луғати «Меъёри Ҷамолӣ» моҳиятан нусхаи «Луғати фурс» буда, дар интиҳоб калимаҳои эзоҳшаванда ва тафсири каме (аз «Луғати фурс») фарқият мавҷуд аст. Шарҳи калимаҳо ба воситаи синонимҳо, антонимҳо ва баъзан маъноҳои як калима, к омонимҳоро низ ташкил мекунад, тафсири ёфтаанд хинёгар – мутриб; сипеҳр – осмон; хом – яке зидди пухт аст; нафрин – зиддаи офарин; наво – панҷ маъно дорад тавонгарӣ ва созгарӣ аст; дуввум, сипоҳ аст, саввум сози хинёгарон аст, ки онро зананд; ҷаҳорум, пардаес аз пардаҳои мусиқӣ, панҷум, гаров аст, ки араб раҳа гӯянд.²⁰

Аз ин ҷо чунин хулоса мебарояд, ки «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ ба «Меъёри Ҷамолӣ» таъсири бузур расонидааст. Дар навбати худ, луғати «Меъёри Ҷамолӣ» ро муаллифони фарҳангҳои «Тӯҳфат-ул-аҳбоб», «Маҷмаъ ул-фурс», «Фарҳанги Ҳусайни Вафой», «Фарҳанг Ҷаҳонگیرӣ» ва ғайра ҳамчун сарчашма истифод

бардаанд. «Ҷаҳонگیرӣ» дар зимни шарҳи калимаи «ҷаҳмоҳ» ба ин луғат ишорати махсус дорад:

Ҷаҳмоҳ – (оташзана) ва дар «Фарҳанги Ҳиндушоҳ» ва «Шамси Фаҳрӣ» ба маънии киса, ки дар он шона ва сӯзан навузъ он ниҳанд, марқум аст. Шамси Фаҳрӣ ба муддаои худ ин байт гуфта:

Ба ҷои шонаву оташзана сипоҳи ӯ,

Кунанд пур зи явоқит кисаву ҷаҳмоҳ.

4. ФАРҲАНГИ ҚАВВОС

Асосгузори фарҳангшиносии форсу тоҷик дар Ҳиндустон Фаҳриддин Муборакшоҳ Қаввоси Ғазнавӣ, муаллифи «Фарҳанги Қаввос» мебошад. Ӯ дар айни замон яке аз шоирони машҳури даври худ низ махсуб мешуд.

«Фарҳанги Қаввос» баъд аз «Луғати фурс» яке аз қадимтарин луғатномаҳои аст, ки то замони мо омада расидааст. Дастхати ин луғат дар китобхонаи Калкутта маҳфуз буда, он аввалин маротиба соли 1974 аз тарафи профессори Университети Алигарх – Назир Аҳмад нашр карда шудааст.

Ин фарҳанг дар адабиёти луғатшиносӣ бо номҳои «Фарҳангнома», «Фарҳанги Фаҳри Қаввос», «Фарҳанги панҷ бахш», Фарҳанги «Шоҳнома» низ машҳур аст. Муаллифони луғатҳои баъдина «Фарҳанги Қаввос»-ро ҳамчун сарчашмаи мӯътабар истифода намудаанд. Масалан, луғатҳои «Дастур-ул-афзол» (1342), «Атод-ул-фузало» (1419) «Зуфонгӯё» (1433), «Баҳр-ул-фазоил» (1433), «Шарафномаи Муњярӣ» (1473), «Муайид-ул-фузало» (1519) ба фарҳанги «Фаҳри Қаввос» дар муайян намудани шакл ва маънои калимаҳо муроҷиат кардаанд. Доир ба таърихи таълифи «Фарҳанги Қаввос» муаллифи он дар дебочаи фарҳанг чунин менигорад:

«... Рӯзе дар анҷумане нишаста будам. Ёрони ҳамдигар ҳамманиш гирд омада буданд. Орзуи хондани корнома дар дили эшон роҳ ёфт. «Шоҳнома», ки бехтарин номаҳост пеш оварданд ва дар хондани он ком устувор карданд, хушу гӯш бар он устувор гумоштанд, то он чи аз пӯшидаҳои он дар дил доштанд, бипурсиданд, ҳама сӯи яқдигар мидиданд. Аммо касе он дар боз намекушод ва доди он суҳанҳо ба сазо намеод. Дӯсте ба ман рӯи оварду гуфт:

Байт:

Гўёи ҷаҳон чаро хомӯш аст?

Барҷӯш кунун, ки ҷои ҷӯш аст!

Маро чун аз гуфти ӯ гузиру гурез набуд, хушнуд шудам ва дари хастагӣ ва дилтангири бар худ барбастам, хости маниш ва андешаи дил пайвастам, фарҳангномаҳоро бо ҳам кунам. Нахуст «Шоҳнома»-ро, ки шоҳи номҳост, пеш овардам ва аз сар то по фуру хондам. Он ҷӣ аз сухани паҳлавӣ буд, ҳамаро ҷудогона бар коғаз бинвиштам. Он гоҳ фарҳангномаҳои дигар, ки онҳо фарҳангнома навиштаанд, дар забони тозӣ ва порсӣ тарҷимон карда ҳамаро фуру нигаристам».

Аз нуқтаи назари тартиб калимоти ҳарфи аввали луғат боб ва ҳарфи охири он фаслро ташкил медиҳад.

Муаллифи «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» (1608) Хусайни Инҷу ба «Фарҳанги Қаввос» ҳамчун сарчашмаи асосӣ муроҷиат кардааст ва аз он ба таври фаровон истифода бурдааст.

«Фарҳанги Қаввос» 1340 мақолаи луғавиро дар бар мегирад ва он аз рӯи принципи тематикӣ сохта шудааст. Мувофиқи навишти С.И.Баевский дар таҳияи «Фарҳанги Қаввос» луғати арабии Замахшарӣ - «Муқаддимат-ул-адаб» (асри XI) таъсири босазое дорад.

Луғат аз панҷ бахш иборат буда, ҳар бахш дар навбати худ ба гунаҳо (фаслҳо) тақсим карда шудааст:

Бахши аввал. Дар бораи номҳое, ки дар само мавҷуд аст.

Бахши дуввум. Номҳои ашӯҳое, ки бо замин алоқаманданд: замин, кӯҳ, санг, хок ва ғайра.

Бахши саввум. Дар бораи номи олами растаниҳо: алаф, дарахт ва ғайра.

Бахши чаҳорум. Дар бораи номи олами паррандаҳо.

Бахши панҷум. Дар бораи номи ашӯҳое, ки одамон ба вучуд меоранд.

Ҷӣ навъе ки зикр намудем, бахшҳо дар навбати худ ба гунаҳо тақсим мешаванд. Барои мисол бахши саввумро дида мебароем. Ин бахш аз чор гуна иборат аст.

Гунаи аввал. Дар бораи номи алаф ва кабудихо.

Гунаи дуввум. Дар бораи номи гулҳо.

Гунаи саввум. Дар бораи номи дарахтон.

Гунаи чаҳорум. Дар бораи номи киштукор ва ғалладона.

Фаҳри Қаввос сарчашмаи луғати худро нишон намедихад, лекин дар натиҷаи муқоисаи мақолаҳои луғавӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ӯ аз «Луғати фурс» ва луғати арабии Замахшарӣ истифода кардааст. «Фарҳанги Қаввос» муқаддимаи мухтасар низ дорад, ки дар он сабаби таълифи луғат ишора шудааст. Дар «Фарҳанги Қаввос» асосан калимаҳои форсӣ-тоҷикӣ ба таври мухтасар шарҳ дода шудаанд. Дар фарҳанг барои таъйиду тасдиқи маънои калимаҳо аз шоирон Масъуди Саъди Салмон, Муиззӣ, Саной, Адиб Собири Тирмизӣ, Сӯзанӣ, Анварӣ, Ҳоконӣ, Заҳири Фарёбӣ, Низомии Ганҷавӣ, Аттори Нишопурӣ ва ғайраҳо, ки баъди таҳияи «Луғати фурс» ҳаёт ба сар бурдаанд, мисолҳо оварда мешавад. «Фарҳанги Қаввос» барои муайян намудани мансубияти ашъори шоирони асри XI ҳамчун сарчашмаи адабӣ низ хизмат карда метавонад.

Муқоисаи «Луғати фурс» ва «Фарҳанги Қаввос» нишон медиҳад, ки муаллиф аз «Луғати фурс» истифода кардааст ва дар баъзе мавридҳо шарҳи «Фарҳанги Қаввос» нисбатан мухтасар аст:

Боза – чӯбе бошад на дарозу на кӯтоҳ, онро дудасти гӯянд ва чӯбдасте низ хонанд ва шутурбонон доранд.

«Луғати фурс»

Боза – чӯбдастери гӯянд.

«Фарҳанги Қаввос»

«Фарҳанги Қаввос» барои инкишофи фарҳангшиносии минбаъдаи Ҳиндустон мавқеи муносиб бозидааст ва аҳли илму адаб аз он ба таври самарабахш истифода кардаанд.

5. Фарҳанги «Донишномаи Қадархон»

Як нусхаи бисёр нодир ва нафиси ин луғат таҳти рақами С-324-2573 дар фонди дастнависҳои АФ республикаи Озарбойҷон бо унвони «Луғати паҳлавӣ» нигоҳ дошта мешавад, ки акси он (фотокопияш) аз тарафи Раҳим Ҳошим, Ш. Ҳусейнзода ба Институти забон ва адабиёти АФ РСС Тоҷикистон оварда шудааст²³. Ин дастнавис 450 саҳифа буда, дар санаи 1406-1407 аз тарафи Исҳоқ бинни Иброҳими Бухорӣ китобат шудааст.

Муаллифи «Донишномаи Қадархон» Ашраф ибни Шараф-ул-Музаккар-ал-Форуқӣ буда, таълифи онро дар таърихи бисту якуми зилҳаҷҷаи соли 807 ҳиҷрӣ, мутобиқи 30 юни соли 1403-1404 мелодӣ ба итмом расонидааст. Муаллифи фарҳанг пеш аз шарҳи луғатҳо дар саҳифаҳои 17, 18, 19 дар бораи номи қадимаи моҳҳо ва номи ҳар як аз рӯзҳои моҳ ва ҷашнҳо маълумот дода, баъд ба боби алифи луғат мегузарад.

Луғати «Донишномаи Қадархон», чунон ки дар дебочаи муаллиф қайд шудааст, аз 22 боб иборат буда, дар тартиби луғат ҳарфи охир ба эътибор гирифта шудааст. Бобҳо ва номи шоирон бо хати як қадар бузургтар ва калимаҳои шарҳшаванда бо ранги сурх китобат шудаанд. Дар боби аввал, ки «Боби алиф» номида шудааст, 95 луғат ҷо дода шудааст, ки ҳар кадоми онҳо бо «алиф» поён меёбанд: доро, сито, сорво, торфо ва ғайра.

Адади луғатҳои (калимаҳои), ки дар ин асар шарҳ дода шудаанд, 2419 буда, китоб бо луғати «Карной» ва бо ин байт:

**Шоҳе, ки диҳад сад ман карнои футӯҳаш,
Гӯши кари пилони фалакро шунавоӣ.**

ба анҷом мерасад.

Муаллиф меҳнати бисёре сарф карда, луғатҳои, ки асосан дар «Шоҳнома»-и Фирдавӣ ва «Сикандарнома»-и Низомӣ ва ашъори шоирони дигар вомехӯранд, инчунин номи давоҳои, ки ҳукамо дар асарҳои тиббӣ ба қор бурдаанд, ҳам намуда, ҳар кадоми онҳоро бо байте исбот кардааст. Дар ин фарҳанг аз осори зиёда аз 75 нафар шоирони форсизабони Мовароуннаҳр, Хуросон ва Озарбойҷон, ки аз асри X то асри XIУ ҳаёт ба сар бурдаанд, мисолҳо оварда мешаванд.

«Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ ва «Меъёри Ҷамолӣ» ба ин луғатнома таъсири бузург расонидааст. Аммо муаллифи «Донишномаи Қадархон» ба ғайр аз калимаҳои, ки дар «Луғати фурс» шарҳ дода мешавад, як миқдор калимаҳои дигарро ҳам ба луғати худ илова намуда ва бештар истилоҳоти тиббии замони худро низ шарҳ дода ва ба исботи онҳо аз шоирони гузашта ва муосири худ мисолҳо меорад.

Дар ин асар аз осори Рӯдакӣ дар зимни калимаҳои шарҳшаванда 64 байт оварда шудааст, ки чандтои онро ба тариқи мисол меорем:

Халолуш - ғалаба ва машъала бувад:

**Бар гирди гули сурх хати нав бикашидӣ,
То халқи ҷаҳонро бификандӣ ба халолуш.**

Нева – нолиш ва навҳаву хурӯш бувад:

**Гӯши ту солу маҳ ба рӯз равад,
Нашнавай неваи хурӯшонро.**

Навгувора – бисёргӯӣ бувад:

**К-аз шоирон навад манаму навгувора,
Як байти парниён кунам аз санги хора.**

Сипарӣ - тамомшуда ва ба сар расида бувад:

**Буте, нахоҳам гуфтан тамом мадҳи туро,
Ба шарм дорад хуршед, агар кунам сипарӣ.**

Дорбӯӣ –уд бувад:

**То сабро набошад ширинии шакар,
То бед бӯӣ надихад монанди дорбӯӣ...**

Фарҳанги «Донишномаи Қадархон», - менависанд Раҳим Ҳошим ва Ш. Ҳусейнзода, - на танҳо аз нуқтаи назари забоншиносӣ, истилоҳоти тиббӣ ва номи давоҳо, балки дар айни замон барои таърихи адабиёти тоҷик-форс низ манбаъи муҳиме мебошад. Муаллифи он Афраш бинни Шарафи Чандирӣ ба забон ва адабиёти тоҷику форс хизмати бисёр бузурге карда, як миқдор осори шоирони гузашта ва аз он ҷумла шеърҳои Рӯдакиро аз абадӣ талаф шуда рафтан наҷот додааст.

6. «Адот-ул-фузало». Таснифи Қозихон Бадр Муҳаммади Дехлавӣ мутахаллис ба Дҳорвол аст, ки соли 1419 дар Ҳиндустон таълиф гардидааст.

Луғат аз ду қисм иборат буда, дар қисми аввал калимаҳои алоҳида аз рӯи тартиби ҳуруфоти аввал ва дуҷуми калимаҳо ҷо дода шуда, дар қисми дуюм таркиб ва ибораҳои образнок аз рӯи тартиби ҳарфи аввал ва охир ҷида шудааст. Муаллиф калимаю ибораҳои нисбатан мушкилфаҳмеро, ки дар эҷодиёти Фирдавсӣ, Ҳоконӣ, Анварӣ, Форёбӣ, Саъдӣ ва ғайра дучор меоянд, шарҳ додааст. Муаллиф дар тартибдихии ин луғат аз «Фарҳангномаи Фаҳри Каввос», «Лисонат-ун-Насир», «Рисолаи Асадии Тӯсӣ (Луғати фурс)», «Дастур-ул-афозил», «Лисон-ул-шуаро», «Фавоиди Бурҳонӣ» ва ғайра

ҳамчун сарчашма истифода кардааст. Аксарияти ин луғатҳо (ба ғайр аз «Фарҳанги Фаҳри Қаввос» ва «Луғати фурс») то замони мо нарасидааст. Муаллиф баробари зикр намудани шарҳи калимаҳо маънои араби ва ҳиндии онро низ меорад:

Оҳанрубо – он санге, ки оҳанро ба худ кашад ва араб онро микнотис гӯяд ва аҳли ҳинд ҷананг гӯяд.

Садлоя – хазандаест, бисёрпой ва заҳрдор, ки баъзе онро ҳазорпоя хонанд ва аҳли ҳинд онро иканчура хонанд.

Луғат муқаддима низ дорад, ки дар он очерки мухтасари лексикӣ-грамматикии забони тоҷикӣ-форсӣ зикр ёфтааст. Дар охири луғат калимаю ибораҳои араби ба таври алоҳида шарҳ дода мешавад.

Луғати «Адот-ул-фузало» барои таснифи «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», «Шарафномаи Аҳмади Мунярӣ», «Муайид-ул-фузало», «Мадор-ул-афозил», «Маҷмӯъ-ул-фурс» ва ғайра ҳамчун сарчашмаи лексикографӣ хизмат кардааст.

7. «Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё», номи дигараш «Ҳафт бахш», муаллифи луғат Бадриддин Иброҳим аст. Муаллифони луғатҳои «Фарҳанги Иброҳимӣ» (1473), «Тӯҳфат-ус-саодат» (1510), «Муайид-ул-фузало» (1519), «Мадор-ул-афозил» (1593), «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» (1608) ва ғайра ҳамчун сарчашма истифода бурдаанд.

Ҷарҷӣ мавҷудияти ин фарҳанг дар луғатҳо зикр шуда бошад ҳам, нусхаи аслии он дар солҳои охир ёфт шудааст. Соли таълифи луғат аниқ нест. Муаллифи «Мадор ул-афозил» фарҳанги «Зуфонгӯё»-ро ба қатори сарчашмаҳои «Кутуби мутақаддимин» номбар мекунад.

Профессори Университети Алигархия (Ҳиндустон) Назир Аҳмад дар мақолаи худ, ки ба тадқиқи «Фарҳанги Фаҳри Қаввос» ва «Дастур-ул-афозил» бахшидааст, қайд мекунад, ки «Зуфонгӯё» то соли 1433 навишта шудааст. Ҷӣ навъе ки С. И. Баевский менависад, фарҳанги «Зуфонгӯё» баъд аз «Фарҳанги Фаҳри Қаввос» (соли таълифаш 701-1301), дар асри XIУ таълиф шудааст.

«Зуфонгӯё» яке аз аввалин фарҳангҳои нисбатан калонҳаҷм мебошад, ки дар он 5170 вокабула тафсир шудааст. Соҳти он чунин аст: луғат аз ҳафт қисми бузург (бахш) иборат аст, ки ҳар як бахш луғатномаи алоҳидаро ташкил мекунад. Бахш дар навбати худ ба боб (гуна)-ҳо

чудо мешавад. Бобҳо аз рӯи ҳарфи аввали калимаи эзоҳшаванда ҷойгиранд. Гуна ба баҳрҳо чудо мешавад, ки баҳрҳо дар дохили гуна аз рӯи ҳарфи охири калимаҳои эзоҳшаванда чида шудаанд.

Луғати «Зуфонгӯё» аз ҳафт баҳши зайл иборат аст:

Баҳши 1 суҳанони форсӣ (содда);

Баҳши II суҳанони форсӣ (мураккаб);

Баҳши III суҳанони форсӣ (масдар);

Баҳши IV суҳанони арабӣ;

Баҳши V суҳанони арабӣ, форсӣ ва наботӣ;

Баҳши VI суҳанони румӣ;

Баҳши VII суҳанони туркӣ;

Муаллиф оид ба сохту принцип ва қабатҳои лексикии калимаҳои эзоҳшавандаи фарҳанг чунин менигорад:

«Ҳар ҷӣ дар забони тозӣ ва порсӣ ва паҳлавӣ ва дарӣ ва юнонӣ ва туркӣ ва ҷуз он буд ҳам зи фард нигаристам ва ягон-ягон дар хонаи нигор овардам ва бад-онҷӣ расидам ва тавонистам ва шунидам ва дидам ва дуруст гардонидам ва тарзуфоне ҷудогона биёростам ва онро баҳш-баҳш ва гуна-гуна ва баҳр-баҳр кардам ва ба кӯтоҳӣ кӯшидам, на ба дарозӣ ва ба суд гардонидам, на ба бозӣ ва номи ин фарҳангнома «Зуфонгӯён ва ҷаҳонпӯён» ниҳодам.

Барои мисол баҳши III-ро аз назар мегузаронем. Ин баҳш, ки дар он суҳанони форсӣ (масдар) оварда шудааст, аз 23 гуна иборат аст. Дар 23 гуна зиёда аз 240 масдар ва шаклҳои масдарӣ шарҳ дода мешавад. Масалан, гунаи нахуст, ки дар оғози он алиф аст: **андойидан** – гил кардан ва молидан(ро) гӯянд, **гиландой** – яъне гил молида (саҳ. 147).

Афшондан – партоб кардан, чунон ки остин ва доман ва чун ҳамза ҳазф кунанд ба қасри «фо» гӯянд (фишондан) байт:

**Агар дастам диҳад рӯзе, ки ин сон аз ту бистонам
Казои аҳди мазиро шабе дасте барафшонам.**

саҳ. 150

Муаллиф дар бисёр мавридҳо шаклҳои гуногуни як калимаро нишон медиҳад, ки ин равиҷро дар фарҳангҳои дигар низ мушоҳида карда метавонем: **ангехтан** – пайдо кардан ва дур кардан ва кашидан, бунёд ангезидан:

дӯхтан – дӯзидан ва гузордан ва адо кардан, бунёд дӯзидан бувад (саҳ. 151).

Дар «Зуфонгӯе» барои таъйиди маънои калимаҳо мисолҳо хеле каманд.

Бадриддин Иброҳим дар муқаддимаи фарҳанг сарчашмаҳои лексикографиро нишон надодааст, лекин аз мақолаҳои луғавӣ маълум мегардад, ки ӯ асосан аз фарҳангҳои «Луғати фурс», «Фарҳангномаи Фаҳри Қаввос», «Рисолаи Носири Аҳмад» ва «Фарҳанги Фирдавсӣ» истифода бурдааст.

Фарҳанг мулҳақот низ дорад, ки дар он калимаҳои ибораҳои киноявӣ оварда мешаванд: **Об дар чигар надорад** – яъне фақир ва муқилҳол аст (саҳ. 164). «Зуфонгӯе ва ҷаҳонпӯе» дар таърихи лексикографияи тоҷикӣ форс яке аз фарҳангномаҳои мебошад, ки лексикаи забони тоҷикӣ-форсиро ба гурӯҳҳои бахшҳои тақсими намуда, қабатҳои лексикаи забонро нисбатан муфассал ба тартиб овардааст. Дар боби алоҳида додани калимаҳои туркӣ, румӣ ва ғайра гувоҳи он аст, ки дар забони тоҷикӣ-форсӣ ин гуна калимаҳо аз давраҳои хеле қадим иқтибос шуда будаанд.

8. «Уммон-ул-маонӣ». Ин луғат дар зерӣ рақами 957 дар фонди дастнависҳои Институти шарқшиносии АФ Тоҷикистон маҳфуз аст. Ин нусхаи луғат соли 1824 дар Тошканд (Чоч) аз тарафи котиб Мирзо Ниёз ибни Мирзо Шариф рӯбардор шудааст.

Муаллифи луғат Сайид Иброҳим Саъду Суъуди амираки Балхӣ дар муқаддима қайд мекунад, ки вай аз осори муаллифони гуногун калимаҳои нодири тоҷикӣ ва иқтибосиро, ки аз забонҳои арабӣ, паҳлавӣ, туркӣ ба забони тоҷикӣ-форсӣ дохил шудаанд, ҳамчун намуда, луғати «Уммон-ул-маонӣ»-ро соли 1455 таълиф намудааст. Дар фарҳанг калимаҳои эзоҳшаванда аз рӯи тартиби ҳуруфи аввал ва охир ҷой дода шудаанд. Тафсири калимаҳо нисбатан мухтасар буда, барои таъкиди маънои онҳо мисолҳо дода намешавад. Маъхазҳои истифода бурдаи муаллиф дар дохили мақолаи луғавӣ нишон дода намешавад: Масалан, **чамидан** – хиромидан, **талотум** – мавҷ задан; **аҳиббо** – дӯстон; **ҷустан** – талаб ва ғайраҳо.

Аз рӯи ҷо додани тартиби калимаҳо дар луғат чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки муаллифи он бо фарҳангҳои пешина, аз ҷумла «Меъёри Ҷамолӣ» ва «Адот-ул-фузало» шинос буда, аз онҳо истифода бурдааст. Ин луғат аз тарафи соҳибфарҳангони баъдина ҳамчун сарчашмаи лексикографӣ нисбатан кам истифода шудааст.

9. Фарҳанги «Шарафномаи Аҳмади Мунярӣ». Нусхаҳои дастнависи ин луғат, аз ҷумла як дастнависи он ари рақами 418 дар фонди дастнависҳои Институти шарқшиносии АФ Тоҷикистон то замони мо омада расидааст.

Ин луғат бо номҳои «Фарҳанги Иброҳимӣ», «Шарафнома» низ машҳур аст. Муаллифи ин асар Иброҳим Қавомиддини Форукӣ буда, дар асри ХУ дар Биҳори Ҳиндустон умр ба сар бурдааст. «Шарафнома» соли 1473-1474 тартиб дода шуда, ба шайх Шарафиддини Аҳмади Мунярӣ бахшида шудааст.

Луғат муқаддимаи лексикӣ-грамматикӣ дорад, ки дар он баъзе қоидаҳои забони тоҷикӣ-форсӣ, аз ҷумла дар хусуси маънои хурдиро ифода намудани пешванди -ча, вазифаи артикли -е ва бо исмҳои шахси ҷамъ омадани пасванди -он ва бо исмҳои ғайри шахс омадани пасванди -ҳо, бо мисолҳо нишон дода мешавад.

Луғат аз рӯи тартиби ҳуруфи аввалу охири калимаҳои эзоҳшаванда тартиб дода шуда, аз рӯи ҳарфи аввал ба бобҳо ва аз рӯи ҳарфи охир ба фаслҳо тақсим мешавад. Аз аз нисф зиёди калимаҳои эзоҳшаванда бо мисолҳо аз осори Фирдавсӣ, Анварӣ, Низомӣ, Ҳоконӣ, Саъдӣ, Сӯзанӣ, Ҳофиз, Заҳири Форобӣ ва ашъори ҳуди муаллиф таъйид карда шудаанд.

Дар охири ҳар як фасл калимаҳои туркӣ ба таври алоҳида оварда мешавад. Аз ин луғат соҳибони «Тӯҳфат-ус-саодат», «Муайид-ул-фузало», «Кашф-ул-луғот в-ал-истилоҳот», «Фарҳанги Мирзо Иброҳимӣ», «Мадор-ул-афозил», «Маҷмаъ-ул-фурс», «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», «Фарҳанги Шамсӣ», «Ашҳар-ул-луғот» ва ғайра ҳамчун сарчашма истифода бурдаанд.

БОБИ II ЛУҒАТНАВИСИИ ТОҶИКУ ФОРС ДАР АСРҲОИ ХУ1-Х1Х

Дар асрҳои ХУ1-Х1Х луғатнависи тоҷику форс нисбат ба асрҳои пешина ба қуллаи баланди инкишофи худ мерасад ва давраи сермахсултарин ба шумор меравад. Дар ин давр луғатҳои калонҳаҷми аз ҷиҳати принципҳои лексикографӣ пухта ва қабатҳои лексикаи забонро нисбатан пурра дарбаргиранда ба майдон меоянд.

Дар давраи ҳуқумронии темуриён Ҳинд, ки солҳои 1526-1857 дар Ҳиндустон салтанат доштанд, илму маданият ба забони тоҷикӣ-форсӣ ба дараҷае пеш меравад, ки имрӯз ифтихори Ҳиндустон ва тамоми форсизабонони ҷаҳон гардидааст. Омӯхтани забони тоҷикӣ-форсӣ дар ин давра ҳукми заруратро гирифта буд, чунки ҳамаи қорҳои давлатӣ, идоравӣ ва умуман навиштаҷот асосан ба ин забон анҷом дода мешуданд.

«Сабаби дар асрҳои ХУ-ХУП ва баъдина, -менависад Капранов В. А., - дар Ҳиндустон ин гуна инкишофи бузург ёфтани луғатнависӣ дар он сарзамин дар ин давра хеле зиёд инкишоф ёфтани назму насри забони «форсӣ» мебошад. Ба ин муносибат масъалаи омӯхтани забони форсӣ, луғатҳои қадими тоҷик ва ҳамчунин шарҳ ва тафсири калимаҳое, ки муаллифони тоҷикзабони Ҳиндӣ қор мефармуданд, ҳукми заруратро гирифта буд».²⁶

Шаҳриёри Нақавӣ дар асари худ феҳрасти фарҳангҳоеро меорад, ки дар Ҳинду Покистон таълиф ёфта, миқдори онҳо 142 адад аст. Албатта, ҳамаи ин луғатномаҳо аз ҷиҳати дарбаргирии лексикаи забони тоҷикӣ-форсӣ ва шарҳу тафсири калимаҳо як хел нестанд. Баъзеи онҳо дар таърихи луғатнависӣ он қадар машхуру маълум намебошанд. Лекин ҳаминро қайд кардан лозим аст, ки луғатҳои машхур, ки имрӯз ифтихори луғатшиносии тоҷику форсро дар ҷаҳон машхур гардонидаст, дар ҳамин давр ва дар ҳамин сарзамин ба майдон омадаанд.

Дар ин замон дар як муддати нисбатан кӯтоҳ тартиб дода шудани якчанд луғатҳо мушоҳида карда мешаванд. «Мадор-ул-афозил»-и Ас-Сирҳиндӣ, «Кашф-ул-луғот»-и Абдурраҳим ибни Аҳмади Сури Биҳорӣ ва «Фарҳанги

«Ҷаҳонگیرӣ» дар давоми 15-20 соли охири асри ХУI ва аввали асри ХУП таълиф меёбанд.

Алӣ Асғари Ҳикмат ба замони навишта шудани «Бурҳони қотей» ишора намуда мегӯяд: «Хосса, ки қарни Ҷадаҳум (ХУI) дар миёни соири қуруни таърихи адабиёти форсӣ ба тааддуди таълифот дар риштаи луғат (лексикографӣ) имтиёз дорад ва чунин маълум мешавад, ки дар он аср басту тавсияи адаби форсӣ дар Ҳиндустон ва интишори азими кутуби шеър ва девонҳои асотиди назм дар дарбори Акбар ва Шохҷаҳон ва Ҷаҳонگیر ба қамоли равнақу ривоҷ расида, мардуми ҳиндро беш аз пеш мутаваҷҷеҳи маонии бисёре аз луғоту истилоҳоти мушкила намуд ва ҳоҷати худро ба китоби луғате, ки форсӣ ба форсӣ бошад ва абёти мушкилро маънӣ намояд, зиёдтар аз қуруни собиқа эҳсос мекарданд».

Дар давраҳои баъдина (асрҳои ХУП-ХIХ) низ луғатномаҳои машҳуре тартиб дода мешаванд, ки онҳо бо ҳастии худ имрӯз луғатнависи тоҷик-форсӣро боз ҳам ба пояҳои баланд бардоштаанд.

Ҳар як луғат як асари мукамалест, ки бо принципу сохт ва дарбаргирии захираи луғавӣ аз луғатҳои пеш аз худ сохташуда фарқи муайян дорад ва муаллифи он бо меҳнати тоқатфарсои худ барои тавсияи лексикография ва лексикология хизмати шоистаеро анҷом додааст.

Мо ин ҷо дар хусуси луғатномаҳои маълумот медиҳем, ки бидуни онҳо инкишофи таърихи лексикографияи тоҷик-форсӣро тасаввур кардан мушкил аст ва онҳо дар таърихи луғатнависи тоҷику форсӣ асарҳои барҷастатарин ба ҳисоб мераванд.

1. «Тӯҳфат-ус-саодат», номи дигараш «Фарҳанги Искандарӣ» аст. Муаллифаш Маҳмуд бини Зиёуддини Муҳаммад, ки луғатро ба ҳукмрони давр - Сикандари Лӯдӣ (1489-1517) бахшидааст. Луғат соли 1511 дар Ҳиндустон таълиф ёфтааст. Дар ин луғат асосан қалимаҳои тоҷикӣ-форсӣ ва қисман арабию туркӣ гирд оварда шудаанд. Фарҳанг аз 32 боб иборат аст, ки ҳар як боб дар навбати худ ба ду фасл: 1. Муродифот, 2. Истилоҳот ва мураккабот тақсим мешавад. Фаслҳо аз рӯи ҳарфи охир чида шудаанд.

Муаллиф барои таъйиди маънои қалимаҳои эзоҳиванда мисолҳо намеорад. Дар муқаддимаи

фарҳанг истифода шудани чунин сарчашмаҳои лексикографӣ нишон дода мешавад; «Замир», «Дастур» «Фарҳанги Фаҳри Қаввос», «Зуфонгӯё», «Дастур-ул-афозил», «Адогул-фузало», «Шарҳи маҳзан», «Фарҳанги Қозӣ Заҳир», «Ҳусайнӣ» (Фарҳанги Ҳусайнӣ), «Аҷоиб» (Фарҳанги Аҷоиб). Ба ғайр аз ин фарҳангҳои номбаршуда муаллиф боз аз 5 луғати арабӣ истифода кардааст. Аз фарҳангҳои муаллиф номбар карда баъзеашон то замони мо нарасидаанд.

Муаллифони фарҳангҳои «Маҷмаъ-ул-фурс», «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», «Мадор-ул-афозил» ва ғайраҳо «Тӯҳфат-ус-саодат»-ро ҳамчун сарчашма истифода бурдаанд.

Нусхаи ягонаи дастхати ин луғат дар зери рақами С.313 дар фонди дастнависҳои Институти шарқшиносии АФ Россия (Ленинград) нигоҳ дошта мешавад.

2. «Муайид-ул-фузало», муаллифаш Муҳаммад ибни Лод ибни Абдулваҳҳоби Дехлавӣ аст. Луғат соли 1519 дар Ҳиндустон таълиф шудааст. Як нусхаи дастхати ин луғат бо рақами 1046 дар фонди дастнависҳои Институти шарқшиносии АФ Тоҷикистон, ки соли 1888 рӯбардор шудааст, нигоҳ дошта мешавад. Чопи литографии ин луғат соли 1899 дар Конпур ба амал омадааст.

Чӣ навъе ки муаллиф қайд мекунад, вай дар ин асар калимаҳои маҳаллии сокинони вилоятҳои гуногуни форсизабон, калимаҳои аз асарҳои хондаш интихобшуда ва аз забони намояндагони соҳаҳои мухталифи табақаҳои иҷтимоӣ шундаашро, ки бештар характери терминологӣ доштанд, ҳамчун намуда шарҳ медиҳад. Луғат аз рӯи ҳарфи аввал ва охири калимаҳои эзоҳшаванда тартиб дода шудааст. Ҳамаи калимаҳои, ки дар аввалашон ҳарфи якхела доранд, қисми ҷудоғонаро ташкил намуда, «китоб» номида мешавад. «Китоб»-ҳо аз рӯи тартиби ҳарфи охирини калимаҳо ба бобҳо ҷудо мешаванд. Ҳар боб дар навбати худ ба се фасл: 1) Фасли калимаҳои арабӣ; 2) Фасли калимаҳои тоҷикӣ-форсӣ; 3) Фасли калимаҳои туркӣ тақсим мешавад.

Дар тафсири калимаҳо баъзан синонимҳои Ҳиндугиӣ онҳо низ дода мешавад.

Муаллиф барои тасдиқи маънои калимаҳо аз осори Фирдавсӣ, Низомӣ, Саной, Ҳоконӣ, Анварӣ, Ҳофиз, Салмони Соваҷӣ, Саъдӣ ва дигарон порчаҳои шеърӣ меорад.

Муҳаммад Лод дар муқаддима номгӯи луғатхоеро меорад, ки онҳо ҳамчун сарчашмаи лексикографӣ барои таҳияи «Муайид-ул-фузало» хизмат кардаанд. Ин маъхазҳо аз «Лисон-уш-шуаро», «Адот-ул-фузало», «Дастур-ул-афозил», «Муайид-ул-фавоид», «Шарҳи Махзан-ул-асрор», «Тибби ҳақоиқ-ул-ашё», «Шарафнома», «Кунят-ут-толибин», «Фарҳанги илмӣ» ва инчунин аз луғати арабӣ «Сулоҳ» ва «Тоҷ» иборат мебошанд. «Муайид-ул-фузало» дар навбати худ барои фарҳангҳои «Мадор-ул-афозил», «Маҷмаъ-ул-фурс», «Латоиф-ул-луғот», «Фарҳанги шамсӣ», «Дурри дарӣ», «Ашҳар-ул-луғот» ва ғайра ҳамчун сарчашма хизмат кардааст.

3. Фарҳанги Ҳусайни Вафой. Нусхаи дастнависи ин фарҳанг бо рақами 208 дар фонди дастнависҳои Институти шарқшиносии АФ Тоҷикистон маҳфуз аст, ки он соли 1794 дар шаҳри Аҳмаднангар (Ҳиндустон) аз тарафи Ҳочӣ Муҳаммад бини Ҳочӣ Алӣ рӯнавис шудааст. Ин луғат дар замони ҳукмронии шоҳ Таҳмосп (1524-1576) соли 1526 таълиф ёфтааст. Фарҳанг аз 25 боб, 451 фасл ва 2425 моддаи луғавӣ иборат буда, бобҳо аз рӯи тартиби ҳарфи аввали калимаҳо мураттаб шудаанд. Дар луғат миқдори моддаҳои луғавӣ ҳар як боб ва фасл нишон дода мешавад. Масалан, «боб-ул-алиф» 21 фасл аст ва 93 луғат, фасли ҳарфи «ҳамза» 14 луғат аст.

Фарҳанг муқаддимаи лексикӣ-грамматикӣ низ дорад, ки дар он дар хусуси баъзе қоидаҳои фонетикӣ хурофоти арабӣ-тоҷикӣ маълумот дода мешавад. Чӣ навъе ки муаллиф дар муқаддима қайд мекунад, дар тартиб додани ин асар аз фарҳанги Ҳиндушоҳ, Шамси Фаҳрӣ ва Шамсиддин Муҳаммади Кашмирӣ истифода бурдааст.

Муаллиф ба ғайр аз абёти дохили фарҳангҳои зикршуда аз осори Амир Хусрав, Ҳасани Дехлавӣ, Ҳофиз, Салмони Соваҷӣ, Шоҳӣ, Ҷомӣ барин шоирон мисолҳо меорад. Дар луғат ашъори ҳуди муаллиф низ барои тасдиқи маънои калимаҳо оварда мешавад.

Лексикаи фарҳангро асосан калимаҳои тоҷикӣ-форсӣ ва баъзе истилоҳоти соҳаҳои гуногун ташкил мекунад. Дар луғат ба шакли навишти калимаҳо эътибор дода шуда, он бо ҳаракатҳои ҳарфҳои «фатҳа», «замма», «касра» ва ғайра нишон дода мешавад. Масалан, «Хинҷак»- ба касри «ҳо», дарахти кӯҳӣ, ки онро кӯҳнон гӯянд ва араб онро ҳаббат-ул-хазро гӯянд.

Маълум аст, ки дар фарҳангҳои пешина як шакли калима дар алифбои арабӣ бо тағйир додани садонокҳои он якҷанд ҳел хонда мешавад ва калимаҳои алоҳидаро ташкил мекунад. Онҳо дар графикаи арабӣ омограф буда, вале дар графикаи имрӯза тамоман калимаҳои дигар-дигаранд. Агар мо ин хусусияти алифбои арабиро ба назар гирем, миқдори калимаҳои эзоҳшавандаи баъзе луғатҳо то 30 фоиз зиёд хоҳад шуд.

Аммо ин ҳолат дар баъзе фарҳангҳо мушоҳида намешавад. Агар дар фарҳангҳо калимаҳои шаклан якхела (омографҳо) дар як вокабула омада бо ҳаракатҳои гуногун маъноҳои алоҳидаро ифода кунанд, дар «Фарҳангнома»-и Ҳусайн Вафой ин тавр нест. Дар ин фарҳанг ҳар як калима (вобаста ба ҳаракатҳои алоҳида-алоҳида (на ҳамеша) дода шудааст. Масалан, **Ханҷак** – ба фатҳи «ҳо»-руҳак бошад. **Хунҷак** – ба замми «ҳо» наботе бувад, ки онро дармона гӯянд. **Хинҷак** – ба касри «ҳо» дарахтест кӯҳӣ, ки онро кӯҳнон гӯянд ва араб онро ҳаббат-ул-хазро гӯянд.

Ин принсипи пешгирифтаи муаллиф мисли луғатсозии имрӯза аст. Лекин муаллифи «Фарҳангнома» ба ин усул на ҳамеша риоя мекунад.

Масалан: **Такӯк** – ба аввали мафтӯҳ ва сони мазмум ва «вов»-и маҷҳул, сӯроҳие бошад, ки аз зару сим ва гил ва амсоли он ба сурати ҷонворе бисозанд ва дар арабӣ аҳмақ ва нодонро гӯянд ва ба аввали мазмум (туқӯк) гурфаи бузургро гӯянд.

Фарҳангномаи Ҳусайни Вафоиро муаллифони «Маҷмаъ-ул-фурс», «Дурри дарӣ», «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» «Бурҳони қотей» чун сарчашма истифода бурдаанд.

4. «Тӯҳфат-ул-аҳбоб»-и Ҳофизӣ Ўбаҳӣ. Номҳои дигараш «Тӯҳфаи хонӣ», «Китоби луғати фурс», «Ҳалли луғати форсӣ». Муаллифи фарҳанг Ҳофиз Султон Алиӣ Ўбаҳӣ, ки ҳамзамони Алишер Навоӣ буда, дар қишлоқи

Ўбаҳ (наздикии Хирот) тавваллуд ёфтааст. Луғат соли 1530 дар Осиёи Миёна (Бухоро) навишта шудааст.

Барои тартиб додани ин луғат муаллиф аз «Луғати фурс»-и Асадии Тўсӣ, «Меъёри Ҷамолӣ»-и Шамси Фаҳрӣ истифода намудааст. Миқдори калимаҳои эзоҳшавандаи луғат зиёда аз 2400 буда, асосан лексикаи қадимаи тоҷикӣ-форсӣ ва қисман калимаҳои шевагиро дар бар мегирад. Дар охири луғат як миқдор ибораҳои фразеологӣ низ шарҳ дода мешавад.

Муаллиф барои таъйиди маъно асосан абёти шоирони асрҳои X-XI-ро меорад. Луғат аз рӯи ҳарфи аввал боб ва аз рӯи ҳарфи охир фаслро ташкил мекунад.

«Тўҳфат-ул-аҳбоб»-и Ҳофизӣ Ўбаҳӣ аз тарафи шодравон Ҳофиз Рауфов ба хати кириллӣ (бо тавзеҳоти зиёде) баргардонида шудааст.³⁰ Дар луғат аксар калимаҳои қадима, ки дар забон камистеъмоланд шарҳ ёфта, дар баъзе мавридҳои барои таъйид маънои онҳо мисолҳо оварда мешавад:

Тох – дарахтест, ки онро ба ҷои ҷўби ҳезум бисўзанд.
Фарруҳӣ шоир гўяд:

Ишқ оташи тезу ҳезуми тох манам
Гар ишқ бимонад ин чунин вой танам.
саҳ.179

Тов ва тев - ҳар ду ба маънои тоқат ва тавоноӣ бувад, яъне марди далер ва мардона.

Унсурӣ гўяд:

Бад-эшон набуд э-оташ меҳр тев,
Ба як роҳ зи ҳар ду баромад фирев.
саҳ.178

Сипанҷ - хонаи даштбон ва полизбон ва манзилгоҳи ориятӣ ва раҳгузорӣ бошад ва корвонсарой ва работро низ гўянд ва низ манзилеро гўянд, ки мақом бисёр ناхоҳанд кард, чун дунё, онро сарои сипанҷ гўянд.

Фирдавсӣ гўяд:

Сипанҷи сароест дунёи дун,
Басе чун ту э-ў рафт ғамгин бурун.
Сипанҷест гетиву ту раҳгузар.
Аз ў хоҳадат буд ногоҳ гузар.

саҳ.163

Луғати Ҳофизӣ Ўбаҳиро шакли мукамалтарини «Луғати фурс» ва «Меъёри Ҷалолӣ» номидан мумкин аст.

Ин луғатро дар катори сарчашмаҳои дигар соҳибони «Маҷмаъ-ул-фурс» ва «Ҷаҳонگیرӣ» истифода намудаанд.

5. «Мадор-ул-афозил». Яке аз луғатҳои тафсири, ки дар охири асри ХУI дар Ҳиндустон тартиб дода шудааст, «Мадор-ул-афозил»-и Файзии Сирҳиндӣ мебошад. Ду нусхаи дастхати ин луғат дар зерӣ рақами 544 ва 1998 дар фонди дастнависҳои Институти шарқшиносии АФ Тоҷикистон маҳфуз аст. Соли таълифи луғат дар охири китоб (нусхаи 544) чунин баён ёфтааст; «Хилъати игмом пӯшид ин арӯси зебо ва либоси эҳтимом дар бар кашид ин хотуни раъно ба тазъйини халқи машшотосо дар таърихи 25-уми зилҳиҷча, санаи таърих;

Чу номаро хомаи тезрав

Ба поён расонд, аз сари эҳтимом,

Паи соли таърихи ӯ аз казо

Хирад гуфт; «Файзӣ бигӯ; «Файзи ом».

Мувофиқи ин таърих таълифи «Мадор-ул-афозил» дар 25-уми зилҳиҷчаи соли 1001 ҳиҷрӣ, мутобиқи 22 сентябри соли 1598 мелодӣ воқеъ гардидааст. Номӣ муаллиф ва мақсади тартиб додани чунин як фарҳанг дар муқаддима ба тариқи зайл оварда мешавад; «Фақири ҳақири пуртақсири мӯътақиф... Оллоҳдод Файзӣ бинни Асадул-уламо Алишер-ас-Сирҳиндӣ, ки чун илми луғат тоҷи ҷамеи улум аст... китобе дар ин фан, ки мӯҳтавии алсинаи мутанаввеъ бошад, таълиф бояд, ба навъе ки ҷомеи кутуби машхура ва тамоми нусахи маъруфа бошад».

Дар муқаддима 13 номгӯӣ луғатҳои тоҷикӣ-форсӣ, арабӣ ва туркӣ, ки то замони муаллиф тартиб дода шудаанд, оварда мешаванд. Ба ғайр аз ин соҳиби фарҳанг ба дигар китобҳои луғат низ мурочиат кардааст, ки онҳоро номбар намекунад; «... бо вучуди ин ҳама ҷомеъият эҳтиёҷи бисёр ба фарҳангҳои дигар меафтод ва филвоқеъ мушқилоти бешумор аз ҷойҳои дигар мекушод...».

«Мадор-ул-афозил» аз 28 боб иборат буда, калимаҳои эзоҳшаванда аз рӯи ҳарфи аввал боб ва аз рӯи ҳарфи охир фаслро ташкил мекунанд.

Тарзи ҷо додани калимаҳо аз рӯи тартиби ҳарфи аввал ва охири калимаи эзоҳшаванда мебошад. Дар зерӣ ҳар боб калимаю таркибҳои арабӣ бо ҳарфи «айн»,

тоҷикӣ-форсӣ бо «ф» ва туркӣ бо «т» ба таври алоҳида ҷо дода шудаанд. Дар луғат ба ҳар як ҳарфи арабӣ-тоҷикӣ маълумоти мухтасар дода шуда, ба ҳисоби абҷад он ҳарф кадом ракамро ифода мекунад, низ қайд шудааст: **МИМ** - ҳарфест аз ҳуруфи ҳиҷо ва ўро ба даҳон ташбеҳ кардаанд ва ба ҳисоби ҷумал чихил адад, аз рӯи луғат – шароби соф.

Дурустии тарзи талаффузи калимаҳо бо истилоҳи арабии аломати ҳаракат («мадд», «замма», «фатҳа» ва ғайра) ишорат карда мешавад. Ёекин ин принцип на ҳамеша, балки дар калимаҳои ҷудоғона мувофиқи салоҳдиди муаллиф риоя карда шудааст. Файзии Сирҳиндӣ барои тасдиқи маънои калимаҳои эзоҳшаванда аз ашъори шоирон Рӯдакӣ, Абӯшакур, Шаҳиди Балхӣ, Кисоӣ, Ҳаккок, Мунҷик, Сўзанӣ, Захири Форёбӣ, Анварӣ, Салмон, Дақиқӣ, Шарафи Ҳиравӣ, Низоми Астарободӣ, Ҷомӣ, Хотифӣ, Хилолӣ, Камоли Хўҷандӣ ва ғайра истифода кардааст.

Ба ғайр аз ин муаллифи луғат барои тасдиқи маънои калимаҳо аз ашъори худ низ ба миқдори зиёд мисолҳо овардааст. Ин далели он аст, ки Файзии Сирҳиндӣ баробари луғатшинос будан шоир ҳам будааст. Ў дар муқаддима дар хусуси истифодаи шеърҳои худ чунин ишорат дорад: «... ва дар баъзе ҷо ашъори худ ба зикри «лимуаллифиҳу» низ оварад...».

Масалан; **мақдам** - ҷои қадам ниҳодан ва замони баргаштан аз сафар, чунон ки «хайри мақдам» гўянд ва некӯ бозгаштан хоҳанд;

**Хайри мақдам, эй сабо, бӯе зи ёр овардаӣ,
Номаи номӣ ба хатти мушкбор овардаӣ!**
лимуаллифиҳу

Ризвон – хушнудӣ ва номи хозани биҳишт.

**Ниҳодам рӯ ба сӯи боғи султон,
Ки Сирҳинд аст, чун ў боғи ризвон.**

лимуаллифиҳу

Фарҳанги «Мадор-ул-афозил» ба луғатнависи баъдина таъсири самарабахш бахшидааст. Аз ҷумла, муаллифони «Фарҳанги Чаҳонگیرӣ», «Латоиф-ул-луғот», «Ғиёс-ул-луғот» ва ғайра ба ин фарҳанг ҳамчун сарчашмаи лексикографӣ таъя намудаанд.

6. «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурури. Муаллифаш Муҳаммад Қосим ибни Ҳоҷӣ Муҳаммади Кошонӣ, мутахаллис ба Сурури аст, ки тартиб додани луғати худро соли 1599-1600 ба анҷом расонида, ба шоҳ Аббоси 1 бахшидааст.

Муаллиф аз луғатҳои «Шарафномаи Мунярӣ», «Меъёри Ҷамолӣ», «Тӯҳфат-ул-аҳбоб», нусхаи «Ҳусайни Вафой», «Луғати фурс», «Фарҳанги Мирзо Иброҳим», «Рисолаи Муҳаммад Ҳиндушоҳ», «Шарҳи Сомӣ филасомӣ-ил-Майдонӣ», «Ҷомеъ-ул-луғот»-и манзуми Ниёзии Ҳичозӣ, «Нусхаи Зуфонгӯе», «Тарҷимаи Сайидунаи Абдурайҳони Берунӣ», нусхаи Лутфуллоҳ ибни Юсуф Ҳалимӣ ва «Лисон-уш-шуаро» истифода кардааст. Муаллиф баъд аз чанд сол (1628) дафъаи дуюм асари худро таҳрир намудааст ва ба он бисёр калимаю ибораҳоро аз «Ҷаҳонگیرӣ» дохил намудааст.

«Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурури аз муқаддима, 28 боб ва мулҳақот (илова) иборат аст. Лексикаи луғатро асосан калимаҳои тоҷикӣ-форсӣ ташкил мекунанд. Дар мулҳақот асосан ибораҳои киноядор (фразеологӣ) шарҳ дода шудааст. Калимаҳои эзоҳшаванда аз рӯи ҳарфи якум ба бобҳо ва аз рӯи ҳарфи дуюм ба фаслҳо ҷудо карда мешаванд. Луғат зиёда аз 6000 моддаи луғавиро дарбар мегирад.

Муаллиф дар аксарияти мавридҳо шарҳи калимаҳоро ки дар луғатҳои пешина дода шудаанд, айнан меорад. Ин роҳи пешгирифтани муаллиф барои ба тарзи муқоисавӣ омӯхтани фарҳангҳои қадима кӯмак мерасонад. Дар луғат тарзи талаффузи калимаҳо низ нишон дода мешавад, инчунин барои таъйиди маънои калимаҳо аз ашъори шоирони тоҷик-форс мисолҳо оварда мешавад.

Аз ин луғат муаллифони «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», «Фарҳанги Рашидӣ», «Бурҳони қотей», «Гулдастайи фарҳанги Бӯстон» ҳамчун сарчашма истифода бурдаанд.

7. «Кашф-ул-луғот в-ал-истилоҳот», номҳои дигараш «Кашф-ул-луғот», «Кашф», фарҳанги Шайх Абдурраҳими ибни Аҳмади Сури Биҳорӣ, ки дар вилояти Биҳори Ҳиндустон таваллуд ёфтааст. Луғатро на дертар аз соли 1608 тартиб додааст. Ин фарҳанг ду дафъа дақиқ чопи сангӣ (Калкутта, 1840; Лаккхнав, 1900) нашр шудааст.

Дар тартиб додани луғат муаллиф аз 7 луғати арабӣ, аз ҷумла «Канз-ул-луғот», «Суроҳ», «Тоҷайн», аз 15 луғати тафсирии тоҷикӣ-форсӣ, аз ҷумла «Фарҳанги Иброҳимӣ», «Муайид-ул-фузало», «Дастур-ул-афозил», «Фарҳанги Шӯҳобиддини Кирмонӣ» ва аз ду луғати ибораҳо ғоида бурдааст.

Қисми асосии лексикаи «Кашф-ул-луғот»-ро калимаю ибораҳои арабӣ, бештар истилоҳоти сӯфигӣ ташкил мекунад. Калимаҳои тоҷикӣ бо ҳарфи «ф» (форсӣ) ҷудо карда шудааст. Калимаҳои иқтибосӣ бо сарҳарфи он, масалан: «т» («туркӣ», «айн» (арабӣ) нишон дода мешавад. Миқдори калимаҳои эзоҳшавандаи луғат зиёда аз 20 ҳазор аст. Барои тасдиқи маънои на ҳамаи моддаҳои луғавӣ мисолҳо оварда мешавад.

Тартиби ҷойгиршавии моддаҳои луғавӣ аз рӯи ҳарфи якум ва охир аст. Луғат аз рӯи ҳарфи якум ба боб, аз рӯи ҳарфи охир ба фаслҳо тақсим мешавад. Дар луғат шаклҳои фонетикӣ калимаҳо ва шакли шевагии онҳо низ оварда мешавад.

Аз ин луғат муаллифони «Ҷароғи Ҳидоят», «Ҳафт Қулзум», «Ғиёс-ул-луғот» ва ғайра ҳамчун сарчашма истифода бурдаанд.

8. «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ». Муаллифи асар Наввоб Абдууддавла Мир Ҷамолиддин Хусайн ибни Фаҳриддин Инҷуи Шерозӣ дар давраи ҳукмронии ду намояндаи томуриёни Ҳинд-Акбар (1556-1605) ва писари ӯ - Ҷаҳонгир (1605-1627) умр ба сар бурдааст. Ҷӣ навъе ки дар муқаддимаи фарҳанг навишта шудааст, дар соли 1605 Акбаршоҳ вафот мекунад ва ба ҷои вай писараш Абдумузаффар Нуриддин Муҳаммади Ҷаҳонгир бар тахт менишинад. Дар давраи ӯ низ адабиёти дарбор инкишоф меёбад ва олиму шоирони бисёр барои пешрафти илму маданият фаъолият менамоянд. Худи Ҷаҳонгир «Тузуки Ҷаҳонгирӣ»-ро менависад. Ҷамолиддини Хусайни Инҷу ҳамчун олими намоёни даврааш аз тарафи Ҷаҳонгиршоҳ низ мададу дастгирӣ мебинад. Ниҳоят, дар соли 1608 ӯ муваффақ мешавад, ки заҳмати чандинсолаи худро дар Иблотӣ Панҷоб ба анҷом расонад ва асари худро ба шакли як луғати мукамал бахшида ба Ҷаҳонгиршоҳ «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» номад;

**Мураттаб гашт ин фарҳанги номӣ,
Ба исми шоҳи ҷамҷоҳи Ҷаҳонгир.
Чу ҷустам соли таърихаш фалак гуфт:
«Зиҳӣ Фарҳанги Нуриддин Ҷаҳонгир».**

Ба ҳисоби абҷад ҷумлаи «Зиҳӣ Фарҳанги Нуриддин Ҷаҳонгир» рақами 1017 (1608 мелодӣ)-ро ифода мекунад, ки соли таълифи «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» аст.

Хусайни Инчу аз ҷавонӣ ба омӯхтани илму адаб завқи зиёде доштааст. Муаллиф барои офаридани ин асари худ заҳмати бисёре кашада ва барои тартибдиҳии ин фарҳанг 30 сол кор кардааст, ки дар ин бора дар муқаддима чунин менигорад:

«Мухтасари калом он ки қариб як қарн, ки муддати сӣ сол беш баъзе аз авҷот ва бархе аз умрро сарфи таҳқиқи луғати порсӣ ва паҳлавӣ ва дарӣ ва истилоҳот ва ғайри он кард:

**Басе ранҷ будам дар ин соли сӣ,
Аҷам зинда кардам бад-ин порсӣ.
Зи ман гашт дасти фасохат қавӣ,
Бипардохтам дафтари паҳлавӣ.**

Нусхаҳои дастнависи «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» дар фонди дастнависиҳои шаҳрҳои Душанбе, Тошканду Ленинград маҳфуз аст.

чопи литографии он соли 1876 (дар ду ҷилд) дар Лакҳав (Ҳиндустон) анҷом ёфтааст.

«Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» сарчашмаи бой ва сершумор дорад. Чӣ навъе Ҳ. Рауфов дар тадқиқоти муфасссали худ нишон медиҳад, муаллифи фарҳанг аз 44 асари лексикографӣ, адабиёти соҳавии гуногун ва сарчашмаҳои адабии зиёдеро мавриди истифода қарор додааст.

Фарҳанг муқаддимаи лексикӣ-грамматикии нисбатан пурра низ дорад, ки он аз 12 оин иборат аст. Дар ин оинҳо қоидаву қонунҳои лексикӣ-грамматикии забони тоҷикӣ-форсӣ, унсурҳои калимасоз ва дар хусуси ҳиссаҳои нутқ, бештар оид ба феъл маълумоти ҷолиби диққат оварда мешавад. Масалан, дар хусуси миёнбанди «О»:

а) барои пайвастанӣ ду калимаи ханҷинс хизмат мекунад: зудозуд, печопеч, дӯшодӯш.

**То расиданд ҳар ду дӯшодӯш,
Ба биёбони зи бухор ба чӯш.**

Низомӣ

**Шоҳ зи гармӣ сиёсатам фармуд,
Дар ҳалокам макӯш зудозуд.**

Низомӣ

**Зи печопечи он бут гар диҳам шарҳ,
Ду зулфашро ду рух додан тавон тарҳ.**

Хусрави Дехлавӣ

Тарзи сохти «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» дар таърихи лексикографияи тоҷик махсус аст. Соҳиби фарҳанг усули ҳеле мураккабро пеш гирифта, бобҳоро аз рӯи ҳарфи дуюм ва фаслҳоро аз рӯи ҳарфи аввали калимаҳои эзоҳшаванда таъин намудааст. Масалан, барои аз фарҳанг пайдо кардани калимаи «сар», ки дар хати арабӣ аз ду ҳарф (с,р) иборат аст, аввал боби «ро» ва баъд фасли «син»-ро кофта ёфтани лозим аст.

Агар дар дигар луғатҳо калимаҳои «бед», «бел», «паём» дар аввал оварда шаванд, дар ин луғат аз охиртари китоб ҷо гирифтаанд.

Соҳиби фарҳанг дар хусуси сохти китоби худ чунин абёт низ дорад.

Тартиби китоби ман чунин аст;

Абёти луғатро ту донӣ.

Аз фасл бигир ҳарфи аввал,

В-аз боб бигир ҳарфи сонӣ.

Муаллиф дар ҷо додани калимаҳои эзоҳшаванда баъзан асоси (решаи) калимаҳоро (хусусан дар феълҳо) ба эътибор мегирад ва ба шаклҳои сохта ва мураккаби он, ки бо иштироки асос (реша) шакл гирифтаанд ё таркиб ёфтаанд, аҳамият намедихад, масалан:

мак – макидан ва амр аз макидан бувад.

Ҳаким Сӯзанӣ назм карда:

Ғашт зи ранҷурии тан аз гуноҳ,

Поктар аз ширу лаби ширмак.

Ширмаку пиру ҷавон аз ғамаш,

Нола бияфроштаанд аз фалак.

Дар баъзе мавридҳо дар мақолаҳои луғавӣ шаклҳои муштақӣ калимаҳои асосӣ (решагӣ) низ қайд ва тафсир мешаванд ва мисолҳои дода шуда ҳамаи шаклҳои муштақро низ дарбар мегиранд;

Хатлон – номи шаҳрест аз вилояти Бадахшон, ки ба Қўлоб иштиҳор дорад. Гўянд мардумони он ҷо некўсурат бошанд ва дар он ҷо аспи хуб пайдо шавад ва мансуб ба Хатлонро «хатлонӣ» ва «хатлӣ» гўянд. Ҳазрати Шайх Низомӣ фармояд:

**Сикандар бар он хинги хатлӣ нишаст,
Ки чун гард бархосту чун барқ ҷаст.**

Захираи луғавии «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» 7000 вокабуларо ташкил мекунад, ки қисми бештари маъноӣ калимаҳои эзоҳшаванда бо мисолҳо таъкид карда шудаанд.

Ҳамаи калимаҳои дар решаашон ҳуруфи арабӣ доштаро ба гурӯҳи алоҳидае ҷудо карда, ҳамчун боб (дар)-и махсус дар «мулҳақот» ҷой дода мешавад. Дар мулҳақот (илова) истиора, калимаҳои мураккаб ва луғатӣ «Занд» ва «Пазанд» низ оварда мешаванд.

Моддаи луғавии фарҳангро асосан лексикаи тоҷикӣ-форсӣ ва калимаҳои қадимае, ки аз забонҳои матруи (мурда) боқӣ мондаанд, ҷо дода шуда, шарҳу тафсири карда мешаванд.

«Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» барои як қатор фарҳангҳои мўътабари минбаъда ҳамчун сарчашмаи асосии лексикографӣ (асосан барои луғати тоҷикӣ) хизмат кардааст. Аз ин луғат муаллифони фарҳангҳои «Маҷмаъи ул-фурс», «Латоиф-ул-луғот», «Бурҳони қотей», «Фарҳанги Рашидӣ», «Баҳори Аҷам», «Мусталаҳот-уш-шуаро», «Ғиёс-ул-луғот», «Анҷуманҳои Носирӣ», «Фарҳанги Онандроҷ» «Сироч-ул-луғот», «Ҷароғи Ҳидоят» ва ғайра истифода бурдаанд.

Соҳиби «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» таҷрибаи луғатнависони гузаштаро ҷамъбаст намуда, дар таърихи лексикографияи тоҷикӣ форс як луғати оригиналиро офаридааст, ки барои таҳлилу тадқиқ намудани таърихи забони тоҷикӣ ва осори адабиёти классикии тоҷикӣ сарчашмаи муҳимме ба шумор меравад.

9. Фарҳанги «Дурри дарӣ». Дастхати ин луғатнома дар фонди дастнависҳои Институти шарқшиносии АФ Ӯзбекистон зери рақами 1423 маҳфуз аст, ки соли 1729 аз тарафи Муҳаммад Азиз ал-Бухорӣ китобат шудааст, муаллифи ин луғат Алӣ Юсуфи Шервонӣ буда, соли 1610 таълиф ёфтааст.

Номи фарҳанг дар байти зер чунин оварда мешавад:

**Чун зи қазо сурати итмом ёфт,
Ҳам зи қазо «Дурри дарӣ» ном ёфт.**

Фарҳанг аз 24 боб ташкил ёфта, бобҳо аз рӯи тартиби ҳарфи яқум ва охири калимаҳои эзоҳшаванда чида шудаанд. Дар муқаддима муаллиф 12 манбаъро қайд мекунад, ки аз онҳо истифода бурдааст; «Тӯҳфат-ул-аҳбоб», Рисолаи Ҳофизи Ўбаҳӣ, «Меъёри Ҷамолӣ», «Шарафнома»-и Аҳмади Мунярӣ, рисолаи Абӯмансур Алӣ бини Аҳмади Тӯсӣ, «Рисолаи Ҳусайн Вафой», «Рисолаи Мирзо Иброҳим», «Рисолаи Муҳаммад Ҳиндушоҳ», «Муайид-ул-фузало», «Одат-ул-фузало», «Рисолаи Абӯҳафси Суғдӣ», «Ҷомеъ-ул-луғот»-и манзумаи Ниёзии Ҳичмӣ. Барои таъкиду таъйиди маънои калимаҳо аз Санойӣ, Ломеӣ, Сӯзанӣ, Камоли Исмоил, Анварӣ, Носири Хисрав, Фирдавсӣ, Ҳоконӣ, Низомӣ (Шайхи Ганҷа), Рӯдакӣ, Ҷомӣ ва дигарон мисолҳо оварда мешавад.

Дар фарҳанг калимаҳои тоҷикӣ (бештар қадима-озарм, наҳмор, ниёиш, навбатӣ ва баъзе ибораҳои фразеологӣ-остин барзад, абрӯ занад)-ро шарҳ медиҳад:

Ниёиш-ба касри «нун» ва «ё»-и сонӣ; тазаррӯъ ва зорӣ қардан бошад. Байт:

**Суруре, ки андар ниёиш кунем,
Ҷаҳнофаринро ситоиш кунем.**

ва дар «Нусхаи Вафой» ва «Зуфонгӯё» ба маънои дуо ва офарин омада ва гӯё дуои тазаррӯёмеъз хоҳад буд.

Ба тафсири баъзе луғатҳо ба назари танқидӣ наздик шудани муаллиф низ дида мешавад.

Наҳмор – ба фатҳи «нун» ва сукуни «ҳо»; бисёр-бисёр бошад (байти Фирдавсӣ) ва дар «Нусхаи Мирзо» ба маънии аҷиб омада ва байти Амир Хусрави Дехлавӣ муайиди ўст. Байт:

**Дар банди парвоз аст ҷон бигзор серат бингарат,
3-ин сон ки бинам ҳоли худ наҳмор бинам дигарат.**

Зоҳиран муаллиф ин байтро бад фаҳмида ва ҳамон маънии «бисёр-бисёр хуб аст, ба тариқи киноя ва тарзи истифҳом».

Ин фарҳанг ба луғатнависи минбаъда таъсири ҳосе қардаст ва қобили тадқиқу таҳлили оянда аст.

10. «Латоиф-ул-луғот», номи дигараш «Фарҳанги Маснави». Муаллифаш Абдуллатиф ибни Абдуллои Кабир аст, ки дар замони ҳукмронии Ҷаҳонгир ва Шохҷаҳон зиндагонӣ кардааст. Соли вафоташ (1638-1639). Луғат на пештар аз соли 1622-23 навишта шудааст. Фарҳанг муқаддима низ дорад, ки дар он муаллиф захираи луғавӣ ва сарчашмаҳои истифодабурдашро зикр менамояд: ... Ин фарҳанг муштамил бар ҳалли луғати ғарибаи арабия ва алфози аҷибаи аҷамияи «Маснави»-и Мавлавии Румӣ буда, дар таснифаш аз фарҳангҳои «Комус», «Суроҳ», «Канз-ул-луғот», «Мадор-ул-афозил», «Муайид-ул-фузало» ва фарҳангҳои мутафариқаи «Маснави» истифода карда, дар муддати 12 сол ба итмом расонидааст.

Калимаҳои эзоҳшавандаи луғат аз рӯи ҳарфи аввал ва охир чида шудааст, ки аз рӯи ҳарфи аввал «боб» ва аз рӯи ҳарфи охир «фасл»-ро ташкил мекунад. Ба қадом забон тааллуқ доштани калимаҳо ба воситаи сарҳарфи он забон нишон дода мешавад: а-арабӣ, ф - форсӣ, т - туркӣ. Калимаҳои, ки ба ду забон тааллуқанд бо сарҳарфи онҳо ишора шудааст: аф - арабӣ ва форсӣ, тф - туркӣ ва форсӣ, фҳ - форсӣ ва ҳиндӣ, аҳ - арабӣ ва ҳиндӣ, яъне калимаҳои, ки дар ду забон истеъмол мешаванд.

Шакли навишти калимаҳо бо ҳаркатҳо (қасра, фатҳа, замма) нишон дода мешавад. Дар ин луғат барои таъйиди маънои калимаҳо мисолҳо оварда намешавад.

Нусхаҳои дастнависи ин луғат дар фонди дастнависҳои Институти шарқшиносии АФ Россия (Ленинград) ва фонди дастнависҳои Институти Шарқшиносии АФ Тоҷикистон маҳфуз аст.

11. «Бурҳони қотъ». Яке аз луғатҳои нисбатан мукамалест, ки дар байни форсизабонон шӯҳрати бузург дорад. Луғат соли 1652 дар Ҳиндустон таълиф ёфта, борҳо чоп шудааст.

Хусусияти луғат ва чигунагии захираи луғавии онро аз қайди худи муаллиф дарк кардан мумкин аст: «...Ибни Халиф-ут-Табрезӣ Муҳаммад Хусайн-ул-мутахаллис ба «Бурҳон» мехост, ки ҳамеи луғоти форсӣ ва паҳлавӣ ва дарӣ ва юнонӣ ва суренӣ ва румӣ ва баъзе аз луғоти арабӣ ва луғоти Занду Пазанд ва луғоти муштарика ва

луғоти ғариба ва мутафарриқа ва истилохоти форсӣ ва истиорот ва киноёти ба арабӣ омехта ва ҷамеи фавоиди «Фарҳанги Чаҳонгири» ва «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурури ва «Сурмаи Сулаймонӣ» ва «Сиҳоҳ-ул-адвия-и Хусайн-ул-Ансорӣ», ки ҳар як ҳовии чандин китоби луғатанд, ба тариқи эҷоз бинвисад ва он ба ҳеҷ вачҳ сурат намебааст, магар ба исқоти шавоҳид ва завоид... Бинобар он аз ҳар ду дида пӯшида ба луғат ва маонии он иқтифо ва ихтисор намуд ва ҳамаро ҷамъ карда, ҷудоғона китобе сохт».

Луғати «Бурҳони қотеъ» мувофиқи тартиби осони калимаҳо аз рӯи алфавити ҳарфҳо, монанди луғатҳои имрӯза сохта шудааст. Микдори калимаю ибораҳои эзоҳшаванда зиёда аз 20 ҳазоранд. Муаллиф барои тасдиқи маънои калимаҳо мисолҳо намесрад, чунки ин кор ҳаҷми луғатро ниҳоят калон мекард.

Муҳаммад Хусайн дар луғат асосан лексикаи хоси тоҷикӣ-форсии ғайриарабию ҷамъ ва тафсири кардааст. Як қисми муҳимми маводи «Бурҳони қотеъ»-ро воҳидҳои фразеологӣ ва идиомаҳо ташкил мекунанд. Дар луғат истилоҳоти гуногун, хусусан номҳои наботот, доруҳо, моддаҳо, инчунин номи ҳайвонҳо гирд оварда шуда, маънидод ёфтаанд.

Муаллиф барои муайян намудани шаклҳои фонетикӣ воҳидҳои лексикӣ аз анъанаи луғатнависи пешина истифода бурда, дар баъзе мавридҳои калимаҳои ҳамҷоғияи онро меорад, ки нисбат ба калимаи эзоҳшаванда машҳуртар аст. Масалан, **Болишак** – ба коф бар вазн ва маънии болишт аст, ки дар зер сар гузоранд. Бошом – бар вазни ошом пардари гуянд мутлақан, ҳоҳ пардаи дар бошад ва ҳоҳ пардаи соз. БҚ, саҳ.94

Тарандак – ба фатҳи аввал ва сонӣ ва робеъ ва сукуни солас ва коф мургест, ки онро дар Мовароуннаҳр духтари сӯфӣ гуянд ва арабон саъва хонанд. БҚ, саҳ.188

Боғи Ширин – номи навоест аз мусиқӣ ва номи лаҳни чорум бошад аз сӣ лаҳни Борбад. БҚ, саҳ.94

«Бурҳони қотеъ» муқаддимаи лексикӣ-грамматикӣ низ дорад, ки он аз 9 «фоида» иборат аст. Мундариҷаи асосии онро муаллиф ба таври зайл баён мекунад: **Фоидаи аввал** – дар баёни маърифати забони дарӣ ва паҳлавӣ ва форсӣ. **Фоидаи дуюм** – дар баёни

чигунагии забони форсӣ. **Фоидаи сеюм** – дар баёни теъдоди ҳуруфи таҳачҷӣ ва тафриқа миёни «дол» ва «зол» ва сифаҳое, ки дар форсӣ муқаррар аст. **Фоидаи чаҳорум** – дар баёни табдил аз ҳар як ҳуруф. **Фоидаи панҷум** – дар замоир ва он дар чанд ҳарф ба ҳам мерасад. **Фоидаи шашум** – дар баёни ҳуруфи муфрада, ки дар авоил ва авосит ва авохири калимот ба ҷиҳати дарёфти калимот ва маонии мақсуда биёваранд. **Фоидаи ҳафтум** – дар зикри ҳуруф ва калимоте, ки ба ҷиҳати хусн ва зеби калом меоваранд. **Фоидаи ҳаштум** – дар маънои ҳуруф ва калимоте, ки дар охири асмо ва афъол ба ҷиҳати ҳусули маонии гуногун дароваранд. **Фоидаи нухум** – дар баёни тафсифи он ҷӣ соҳибони имлоро аз дониستاني он ногузир аст. БҚ, саҳ. 31

«Бурҳони қотеъ» ба забони туркӣ тарҷума шуда ва соли 1800 дар Константинопол нашр гардидааст. Чопи интиқодии он дар чор ҷилд (Техрон, 1951-1956) аз тарафи Муҳаммад Муин таҳия ва нашр карда шудааст. «Бурҳони қотеъ» ба хати кириллӣ баргардонида шудааст ва ҳоло як ҷилди он дастраси хонандагон шудааст.

«Бурҳони қотеъ» ба инкишофи лексикографияи минбаъда таъсири бузург расонидааст ва он аз тарафи луғатнависон ҳамчун яке аз сарчашмаҳои боэътимод мавриди истифода қарор гирифтааст.

Ин луғат барои тараққиёти луғатшиносии имрӯзаи тоҷик низ таъсири самаранок бахшидааст. Ҳангоми тартибдиҳии «Фарҳанги забони тоҷикӣ» мураттибон дар таъини тафсири маъно ва инчунин барои муайян намудани шакли дурусти калимаҳо ба гуфтаҳои «Бурҳони қотеъ» таъян намуда, онро ҳамчун яке аз сарчашмаҳои боэътимод истифода бурдаанд.

12. «Фарҳанги Рашидӣ». Соли таълиф 1654. Муаллифи он Абдуррашид ибни Саййид Абдулғафур Татавӣ аст. Ин фарҳанг дар ду ҷилд соли 1872 аз тарафи муаллими форсии мадрасаи Калкутта – Мавлавӣ Зулфиқор Алӣ ба нашр тайёр карда шудааст. Дар ҷилди дуюм номи дигари таҳиякунандаи нашр, муаллими забонҳои форсӣ ва арабии колледжи Калкутта Мавлавӣ Азиз-ур-Раҳмон низ сабт ёфтааст. Нашри дуюми он дар асоси муқоисаи чандин дастхатҳо аз тарафи Муҳаммад Аббосӣ ба анҷом расонида шудааст.

Абдуррашид хангоми тартибдихии фарҳанг, пеш аз ҳама, ба «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» ва «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурурӣ таъя мекунад ва ин луғатҳоро аз мӯътабартарин ва мукамалтарин фарҳангҳо мешуморад. Дар ҳақиқат ҳам ин ду фарҳанг, хусусан «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» аз ҷиҳати дарбаргирии сарчашмаҳои лексикографӣ ва аз ҷиҳати боигарии мавод ва тафсири калимаҳо аз дигар фарҳангҳо фарқ мекунад.

Муаллифи «Фарҳанги Рашидӣ» аз шахсони аввалинест, ки ба маводи «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Сурурӣ» ба назари танқид нигоҳ кардааст. Абдуррашид бо ин кори худ дар таърихи лексикографияи тоҷику форс як равияи навро пеш гирифтааст, ки онро луғатнависони баъдина давом додаанд. Муаллиф ба луғатномаҳои пешина ишора намуда, мақсаду мароми худро дар муқаддимаи асар чунин баён мекунад: «... дар баъзе луғот тасҳеҳи лафз ва таъзеҳи (шарҳи) аъроб ва танқияи (ислоҳи) маонӣ чунон ки бояд накардаанд ... баъзе луғоти арабӣ ва туркӣ дар миёни (луғоти) фурс дарҷ кардаанд ва танбеҳ (ишора) нанамудаанд, ки фурс нест ... баъзе луғот ба тасҳефот (нодуруст) хонда ва луғоти мутааддида пиндошта чанд ҷо зикр кардаанд. Масалан, баъзе калимоти ба «то»-и тозӣ ва форсӣ ва ба «то» ва «нун» хонда ҷаҳор ҷо зикр кардаанд ва баъзеро ба «коф»-и тозӣ ва форсӣ ва баъзеро ба «син» ва «шин» ва баъзеро ба «зо»-и тозӣ ва форсӣ ва «ро»-и мӯҳмала хонда ва ин дар нусхаи «Сурурӣ» бештар аст ва дар «Ҷаҳонگیرӣ» камтар ва савои ин низ саҳву ғалат ҳаст, ки дар баёни луғот маълум шавад».

Аз ин ҷост, ки соҳиби «Фарҳанги Рашидӣ» вазифаи худро асосан дар он дидааст, ки захираи луғавии гирдоваранда ва ашъори намунавии истифоданамудаи фарҳангҳои дигар, мисли «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Сурурӣ»-ро бо назари танқид санҷад ва онҳоро ба қадри имкон тасҳеҳу таҳрир намояд. Муаллиф ҳар як калимаи эзоҳшавандаро ҷӣ аз ҷиҳати маъно ва ҷӣ аз ҷиҳати шакл санҷида, кӯшиш мекунад, ки шакл ва маънои саҳеҳи онро нишон диҳад. Масалан, **Бобак** - ҷадди модари Ардашер бинни Сосон, ки Ардашерро бад-ӯ нисбат дода Бобакон гӯянд ва «алиф» ва «нун» барои нисбат аст. Ва баъзе гӯянд муаббире буда, Сосонро башорат ба Ардашер дода,

бинобар хобе, ки Сосон ёфта буд ва дар кутуби таворих батафсил мазкур аст ва (ӯ) писарро бинобар илтимоси муаббир бад-ӯ нисбат дода. Ва баъзе гӯянд номи модари Ардашер аст ва қавли аввал асаҳ аст. Ва ба ҳар тақдир Ардашери Бобакон дуруст аст ва Ардашер бинни Бобакон ғалат, чӣ падарашро низ Бобак ном гуфтаанд, на Бобакон. Саҳ. 186

Рахт – матоъ, асбоби хона ва либос ва дар фарҳанг (яъне «Чаҳонگیرӣ») ба маънии роҳи рост ва ба маънии сутур умуман ва асб хусусан ва ба маънии таоми якмарда гуфта ва ин абёт оварда: Низомӣ гӯяд, байт:

**Гареза баланд асту селоб сахт,
Мапечон инони ман аз роҳи рахт.**

валлаху, байт:

**Сариру саропардаву тоҷу тахт,
На чандон ки бурдан тавонанд рахт.**

валлаху, мисраъ:

Ба ҷанги даволӣ равон кард рахт.

валлаху, мисраъ:

Мани бенаворо зи ғам дода рахт.

ва дар истишҳоди баъзе абёт тааммул аст, яъне байти аввал ва охир чӣ дар аввал аз «роҳи бахт» дида шуд ва дар охир ба маънии сомон муносибтар аст ва дар байти дуввум мисраи охир чунин ёфта шуд. Мисраъ:

На чандон ки онро тавонанд сахт.

яъне санчид ва дар байти сеюм ба маънии яроқ аст, валлоҳу аълам.

«Фарҳанги Рашидӣ» аз муқаддима, 24 фасл ва хотима иборат аст. Хотимаи он ки худи муаллиф дар муқаддима зикр мекунад, то имрӯз ёфт нашудааст. Калимаҳои эзоҳшавандаи фарҳанг мувофиқи тартиби ҳуруфи алфавити тоҷикӣ-арабӣ (ба монанди «Бурҳони қотей») чида шудааст ва аз рӯи ҳарфи якум ба боб ва аз рӯи ҳарфи дуюм ба фаслҳо ҷудо мешаванд. Дар охири ҳар фасл ба таври ҷудогона (ҳамчун илҳоқи фасл) истифрот оварда шудааст, ки дар он ҷо калимаҳои мураккаб ва воҳидҳои фразеологӣ тасвир ёфтаанд.

Барои таъйиди маънои луғавӣ (вокабулаҳо) асосан мисолҳо оварда шудаанд. Фарҳанг муқаддимаи лексикӣ-грамматикӣ низ дорад, ки дар он қонуну қоидаҳои ҳуруфоти арабӣ ва забони тоҷикӣ-форсӣ таҳлил карда

мешаванд. Дар асар зиёда аз 9 ҳазор воҳидҳои лексикӣ ҷамъ карда шуда, бо усули танқидӣ, ки он равияи муаллифи «Фарҳангӣ рашидӣ» аст, маънидод ёфтааст. Дар хусуси ҳаҷми маводи ин фарҳанг Ҳ.Рауфов чунин менависад: «Вале маводи «Фарҳанги Рашидӣ» қатъи назар аз гурӯҳи истиорот асосан ҳамон аст, ки пеш аз ӯ соҳибфарҳангони дигар гирд оварда, аз рӯи принципҳои муайяни лексикографии худ тасниф ва тафсир намуда буданд». Гарчӣ соҳиби «Фарҳанги Рашидӣ» моддаҳои луғавии фарҳангро асосан аз фарҳангномаҳои пешина интихоб карда бошад ҳам, лекин дар ҳалли он, хусусан дар шарҳи маънову шакл равияи тамоман навро пеш гирифтааст, ки ин хизмати муаллифро тадқиқотчиёни ин соҳа дуруст қайд кардаанд: Муҳаммад Аббосӣ дар муқаддимае, ки ба ин фарҳанг навиштааст, чунин мегӯяд: «Умуман муҳаққиқони луғат бар сихат ва диққати мазомин ва мундариҷоти ин фарҳанг гувоҳӣ додаанд ва ўро асаҳ ва акмал аз «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Сурури» шуморидаанд ва инчунин танқеҳ ва тадқиқе, ки мусаннифи он дар ашъори фусаҳои мутақаддимин ба амал оварда ва таҳқиқоти муфиде, ки дар забту сабти саҳеҳи луғоти форсӣ анҷом дода, ҳамеша мавриди таваҷҷӯҳи хоси луғавиюн будааст».

Ба ғайр аз «Фарҳанги Рашидӣ» Абдуррашид ду асари дигари лексикографӣ низ навиштааст, ки онҳо «Мунтахаб-ул-луғот», («Рашидии арабӣ»), таълифаш соли 1635 ва «Рисолаи муарработ»анд. «Фарҳанги Рашидӣ» барои инкишофи лексикографияи минбаъдаи тоҷик рсли бузург бозидааст ва аз он муаллифони «Сироч-ул-луғот», «Баҳори Аҷам», «Ғиёс-ул-луғот» ва ғайра ҳамчун сарчашма истифода бурдаанд ва равияи танқидии ўро давом додаанд.

13. «Баҳори Аҷам». Соли таълифаш 1739-1740. Муаллиф Рой Текчанд, мутахаллис ба Баҳор мебошад, ки яке аз беҳтарин ва мўтабартарин фарҳангҳои калонҳаҷм аст. «Баҳори Аҷам» се дафъа (солҳои 1866, 1879, 1894) дар Ҳиндустон чопи литографӣ шуда ва дар Осиёи Миёна чопи 1894 он бештар паҳн гардидааст.

Муаллиф дар танзиму тартиб додани ин асар 20 сол умр сарф карда ва чӣ навъе ки дар муқаддима қайд мекунад, ў дар ин вақт 53 сола будааст, яъне дар

ҳангоми хатм намудани луғат Текчанд ба синни 53 даромада будааст.

Дар тартибдиҳии луғати «Баҳори Аҷам» муаллифи он аз сарчашмаҳои зиёди лексикографӣ ва адабӣ истифода бурдааст. Миқдори асарҳои лексикографӣ - луғатҳои тафсири, дузабона, шарҳу тафсир ва ҳошияҳо ба 56 адад мерасад, ки машҳуртарини онҳо «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», «Маҷмаъ-ул-фурс», «Бурҳони қотеъ», «Мунтахаб-ул-луғот», «Мусталаҳот-уш-шуаро», «Сироч-ул-луғот» ва ғайра мебошанд.

Дар муқаддимаи «Баҳори Аҷам» феҳрасти асарҳои адабӣ- кулӣёт, девони ғазалиёту қасоид, маснавӣ ва асарҳои ҷудогона оварда мешавад, ки номгӯи онҳо 77 адад аст.

Луғат мувофиқи тартиби ҳуруфи алифбои арабӣ-тоҷикӣ сохта шудааст. Воҳидҳои фразеологӣ ва таркибҳои гуногун асосан мақолаҳои луғавии алоҳидаро ташкил мекунанд.

Дар таърихи лексикографияи тоҷикӣ форс «Баҳори Аҷам» ҳамчун луғати фразеологӣ машҳур аст. Текчанд Баҳор воҳидҳои фразеологиро, ки дар фарҳангҳо ба қатори калимаҳои алоҳида ҷо додани онро луғатнависони пешина сар карда буданд, давом дод ва дар ин соҳа як луғати тафсирии нисбатан пурраи фразеологӣ-идиоматикиро офарид. Аз ҷиҳати таносуб 30-35 фоизи моддаҳои луғавии фарҳанги мазкурро ибора ва таркибҳо ташкил медиҳанд, ки то «Баҳори Аҷам» ҳеҷ як аз соҳибфарҳангон ин миқдор ибораву таркибҳоро дар луғати худ гирд наовардаанд.

Мо дар фарҳангҳои пешина се роҳи инъикоси захираи бои фразеологизмҳои забони тоҷикӣ мушоҳида мекунем: 1) ибора ва таркибҳои мухталиф бевосита дар қатори калимаҳо, ҳамчун моддаҳои алоҳидаи луғавӣ, аз рӯи тартиби алифбои ҳуруфи ҷузъҳои худ ҷой ва шарҳ дода мешаванд:

Ранги тиллоӣ - рангест зард мисли ранги тилло ва нисбати он ба ранги ушшоқ бадеҳист ва шуарои ҳиндузабон ба ранги маъшуқ нисбат диҳанд ва шеърӣ Мӯҳсини Таъсир, ки ӯ дар Ҳинд наёмада, ҳолӣ аз ғарбат нест:

**Он ранги тиллоӣ хати мушкин хоҳад,
Ҳар ҷо гули ҷаъфарист ё райҳон аст...**

Гуноҳи касе аз касе хоستان – ба маънои шафоати ӯ кардан. Шайхи Шероз дар «Бӯстон» дар ҳикояти «Касе дид саҳро (и) маҳшар» то охир:

**Дар он вақти навмедӣ он марди рост,
Гуноҳам зи дидори довар бихост.**

2) ибора ва таркибҳо дар як боб ё фаслҳои алоҳида ҷамъ оварда, дар хотимаи фарҳанг ва ё дар поёни ҳар як боб ҷой дода мешаванд. Ба ин принцип муаллифони фарҳангҳои «Маҷмаъ-ул-фурс», «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», «Тӯҳфат-ул-аҳбоб» ва «Фарҳанги Рашидӣ» риоя кардаанд.

3) ҳангоми шарҳи маънои калима ибораҳои, ки бо иштироки он калима ташкил ёфтаанд, зикр мегарданд ва маънидод карда мешаванд. Бо ин роҳ асосан фарҳангҳои тафсирии имрӯза тартиб дода мешаванд. Масалан, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ҳамаи таркиб ва ибораҳои озоду устуворе, ки бо калимаи «даст» дар истеъмоланд, дар зерин ҳамон калима оварда шудаанд.

Соҳиби фарҳанги «Баҳори Аҷам» дар бобати ҷой додани воҳидҳои фразеологӣ асосан роҳи якумро пеш гирифтааст ва қисман бо роҳи сеюм додани ибораҳоро низ дучор мекунем:

Чорпахлӯ - навъе аз анҷири нафис ва **шиками чорпахлӯ** киноя аз шиками бисёр пур ва мамлу ва **хоби чорпахлӯ** киноя аз хоби ғафлат, ки ҳеҷ хабар аз ҳештан набошад.

Мирзо Соиб:

**Зуд дар гил менишинад киштии сангин дар об,
Чорпахлӯ мекунӣ худро аз обу нон чаро?**

Ибн Ямин:

**Озро, к-аз бадви фитрат ҷӯи кал(а)бӣ ҳамдам аст,
Чорпахлӯ шуд шикам аз суфраи яғмои ту.**

Шамси Фаҳрӣ:

**Ба хуни неъматӣ ту оз чорпахлӯ шуд,
Зи баски хӯрд мураббову қалъаву кӯлонҷ.**

Мӯҳсини Таъсир дар сифати анҷир:

**Дорад з-онҳо чаҳорпахлӯ
Ширин хоби чаҳорпахлӯ.**

ва киноя аз тануманд ва фарбеҳ.

Дар «Баҳори Аҷам» роҳи дигари ҷой додани ибораҳоро вомехӯрем, ки дар фарҳангҳои пешина қариб дида намешаванд. Муаллифи «Баҳори Аҷам» бо мақсади гурра ва возеҳ кушода додани маъно ва тобишҳои маъноии калимаҳо, аз як тараф ҳангоми шарҳи маъноӣ як катор исмҳо, сифатҳо, зарфҳо ва баъзе калимаҳои марбути ҳиссаҳои дигари нутқ қадом феълро қабул карда, феъли таркибӣ ё ибораҳои феълии озод ва фразеологӣ сохта тавонистани онҳоро ва дар ин таркибу ибораҳо қадом маъноро ифода кардани онҳоро қайд карда мегузарад:

Бозӣ - маъруф ва дағо ва фиреб ва бад-ин маънӣ бо лафзи **додан** ва **хӯрдан** ва ба маъноӣ аввал бо лафзи **ангехтан** ва **овардан** ва **кардан** мустаъмал.

Мирзо Соиб:

**Бозин ишрат махӯр аз хандаи мо, ҳамчу барқ,
Гармиҳо дар парда дорад чехраи хандони мо.**

БА. саҳ.27

Афсона – (билфатҳ) ҳикоети гузашта ва ба лафзи **хондан** ва **кушодан** мустаъмал ва дар ин таркиб **кардан** ба маънии гуфтан ҳам омада ва ба маънии чизи беасл ва ҳарфи ғайривоқеъ бо лафзи **шудан** ва ин ҳама маҷоз аст:

Сайдиддини Исфарангӣ:

**Бо мардумиву мардиат афсона шуд ба даҳр,
Осори ҷуди Ҳотаму ахбори Золи Сом...**

БА. саҳ.82

Ин усули ҷой додани таркиб ва ибораҳои феълии мухталиф, ки яке аз принципҳои пешгирифтаи муаллифи онро ташкил медиҳад, ба фарҳангҳои тафсирии минбаъда, алалхусус ба фарҳанги машҳури лексикографияи тоҷику форс «Ғиёс-ул-луғот» таъсири бузург расонидааст.

Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» дар мавридҳои зиёде бо қадом калимаҳо якҷоя истеъмоли ёфта, таркибу ибораҳо сохта тавонистани калимаҳои сармақолавиро зикр намуда, ба «Баҳори Аҷам» ҳамчун маъҳаз така ва ҳавола мекунад. Боигарии лексикӣ ва принципҳои луғатсозии муаллифи «Баҳори Аҷам» ҷолиби диққат буда, онро луғатнависони баъдина ҳарҷониба истифода ва давом додаанд.

14. «Сироҷ-ул-луғот». Ин фарҳанг асари адиби машҳур, муҳаққиқи Ҳомвар, шоири маъруф Сироҷиддин Алихон, мутахаллис ба Орзӯст, ки соли 1734 таълиф шудааст. Алихони Орзӯ соли 1690 дар Акбарободи Ҳинд тавваллуд ёфта, аз 14-солагӣ ба шеърғӯй сар кардааст. Соли 1750 тазкирае бо номи «Маҷмаъ-ун-нафоис» таълиф кардааст.

Орзӯ ба ғайр «Сироҷ-ул-луғот», «Чароғи Ҳидоят» шарҳе бо номи «Ҳиёбони гулистон», ки ба шарҳи «Искандарнома»-и Низомӣ, «Шарҳи қасоиди Урфӣ» ва «Гулистон»-и Саъдӣ бахшида шудааст, низ навиштааст.

Китоби «Сироҷ-ул-луғот» асосан калимаҳои шуарои қадимро дар бар мегирад. Худи муаллиф дар муқаддимаи ин китоб роҷеъ ба сабаби таълиф ва тарзи услуби он чунин менигорад: «Аммо баъд меғӯяд навоқифи забони гуфтуғӯй - Сироҷиддин мутахаллис ба Орзӯ, ки чун пас аз забони мубораки араб ... порсиро дид, ки афсаҳи луғот аст, умри гаронмоёро сарфи таҳсиле он гардонид ва китобе дар ҳалли луғот ва кашфи муъзилоти (душвори) ин забон...» офарид.

Соҳти «Сироҷ-ул-луғот» ба монанди «Бурҳони қотеъ», яъне мувофиқи тартиби ҳуруфи алифбо аст. Муаллиф дар ин луғат истилоҳот ва калимаҳоеро ҷамъоварӣ кардааст, ки дар ашъори шуарои қадими форсизабон вомехӯранд, вале дар луғатҳои пешина, ба монанди «Ҷаҳонگیرӣ», «Сурурӣ», «Рашидӣ» зикр наёфта буданд.

Орзӯ ба маводи луғатҳои «Ҷаҳонگیرӣ», «Сурурӣ», «Рашидӣ» ва ҳатто ба «Бурҳони қотеъ» бо назари танқидӣ муносибат кардааст ва дар баъзе ҳолатҳо ислоҳе ба ин луғатҳо даровардааст.

Муаллифи «Сироҷ-ул-луғот» дар муайян намудани шакли маъноӣ калимаҳо муқоисаи забонҳоро пеш мегирад ва тадқиқи ӯ бештар характери илмӣ дорад.

Бо мақсади нишон додани тарзу тадқиқу таҳлили Сироҷиддин ба таври намуна якчанд мисол меорем. Муаллиф гуфтаи соҳиби «Бурҳони қотеъ»-ро айнан оварда, баъди он таҳқиқ ва танқиди худро ифшо мекунад:

Оқол — ба «қоф» ба вазни помол, дар «Бурҳон» афғанданӣ ва ба кор наёмаданӣ ва ин хато аст ва тасҳиф аст, аммо хато аз ҷиҳати он ки «қоф» дар форсӣ наёмада

ва тасҳиф бад – он сабаб, ки **Охол** – ба «хо»-и мўъчама аст, ки гузашт.

Аргида – ба вазни ғамдида, дар «Бурҳон» ба маънии ғазабнок ва хашмолуда гуфта, муаллиф гўяд зоҳиран тасҳиф аст ва саҳеҳ ҳамон арганда – ба вазни арзанда..

Богил – ба вазни бобил, дар «Бурҳон» ҷои гов ва гўсфанд, муаллиф гуяд ин хатост, саҳеҳ **огил** ва **оғул** аст, чунон ки гузашт.

«Сироҷ-ул-луғот» ба лексикографияи минбаъда таъсири бузург расонидааст ва аз он соҳибони фарҳангҳои «Баҳори Аҷам», «Ҳафт қулзум», «Ғиёс-ул-луғот», «Онандроҷ» истифода бурдаанд ва равияи танқидии Орзӯро давом додаанд.

15. «Чароғи Ҳидоят». Муаллифаш Сироҷиддин Алӣ тахаллус ба Орзӯ, ки соли 1690 дар Акбарободи Ҳиндустон таваллуд ёфта, соли 1756 дар Лакҳнав вафот кардааст. Орзӯ асарҳои зиёде навиштааст ва девони куллиёт низ дорад. Тазкираи «Маҷмаъ-ун-нафоис» ва луғатномаҳои «Ғароиб-ул-луғот», «Сироҷ-ул-луғот», «Чароғи Ҳидоят» ва якчанд шарҳҳо ба қалами ӯ мансуб аст.

«Чароғи Ҳидоят» соли 1734-35 навишта шудааст. Чӣ навъе ки муаллиф кайд мекунад, ин луғат дафтари дуҷуми «Сироҷ-ул-луғот» аст. Муаллиф мақсади тартиб додани фарҳангро дар муқаддима чунин менигорад: «...дар баёни алфоз ва истилоҳоти шуарои мутааххирини форсӣ мусаммо ба «Чароғи Ҳидоят», ки дохили ҳеҷ китоби луғати муштамили фарҳанги «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Сурурӣ» ва «Бурҳони қотей» ва ғайраҳо нест...» таълиф намудааст.

Дар «Чароғи Ҳидоят» ду қисм калима ва истилоҳот ҷой дода шудаанд:

қисми аввал алфозест, ки маънии он мушкил бувад ва аксари аҳли ҳинд бар он итлоъ надошанд;

қисми дуюм луғоте, ки маънии он агарчӣ маълум ва маъруф бувад дар саҳеҳ будан... аз фусаҳи аҳли забон баъзеро тараддуд ба ҳам расида...» ЧХ саҳ. 552.

Луғат аз муқаддима ва 30 боб иборат аст, ки аз рӯи ҳарфи аввали калимаи эзоҳшаванда сохта шуда ва он бобро ташкил мекунад, дар дохили боб тартиби ҳуруфи алифбо риоя карда шудааст.

Муаллиф дар ин луғат калимаю ибораҳои махсусе, ки барои форсизабонони Ҳиндустон фаҳмо набуданд, шарҳ додааст. Тафсири муаллиф мухтасару фаҳмо буда, баъзан барои таъйиди маънои калима ё ибора аз осори шоирон Соиб, Салим, Таъсир, Ҳофиз, Камоли Ҳўҷандӣ, Шаҳид, Саид Ашраф ва ғайра мисолҳо оварда мешавад. Масалан:

чоқ - ба қоф лафзи туркист, ба маънии маъруф ва низ тоза ва тандуруст, Тўғро гўяд:

**Зи ҷаве хомаи наргиси димоғи ман чоқ аст,
Шукуфтани дили ман ҳамчу гули бодроқ аст.**

ЧҲ сах. 584

Аз худ ҳисоб доштан - дар назар доштани худ ва ниноя аз иноят аст, Салим гўяд:

**Хоксорӣ пеши мағрурон надорад эътибор,
Гар ҳисобе дорӣ аз худ дар ҳисоби мо мабош.**

ЧҲ сах. 566.

Ҳоки домангир - гиле, ки пои мардум дар он банд шавад ва чун хушк шавад саҳт гардад. Мухлиси Кошӣ гўяд:

**Метавон аз хоки домангири сайли лабат,
Ҳоки кӯи дўстро ёбад ба чашми тар кашад.**

ЧҲ сах. 587

Қоғазӣ самарқандӣ - навъе аз қоғазӣ хуб, ки аз Самарқанд оранд, Таъсир гуяд:

**Чун нависам васфи лаълат нома гулбандӣ шавад,
Дафтаре бошад, агар қоғаз Самарқандӣ шавад.**

ЧҲ сах. 610

Орзӯ ва Текчанд Баҳор дар як замон зиндагӣ ва эҷод намудаанд. Муаллифи «Чароғи Ҳидоят» Баҳорро яке аз мухлисони худ медонад, ки дар ин хусус дар мақолаи луғавии «задан» чунин ишорат дорад:

Задан - маъруф ва мавориди истеъмоли ин беш аз беш аст, мисли теғ задан ва соғар задан ва тағофули баланд задан ва шабгир задан ва ғайра ва ин қисм истеъмомолотро соҳиби «Баҳори Аҷам», ки аз мухлисони фақир Орзӯст, дар «Наводир-ул-масодир» ҳасби тоқати башарӣ ва ба қадри татаббӯи хеш, ки мавқеи аксарест, чамъ намуда ва аксар маҷоз аст ва ба маънии дур кардан на буридан низ омада... ЧҲ сах. 596.

Дасхати ягонаи ин луғат дар Институти Шарқшуносии АФ (Ленинград) маҳфуз аст. чопи литографии он бештар бо «Фиёс-ул-луғот» якҷоя (дар ҳошияи он) ба амал омада ва нашри интиқодӣ низ дорад.

16. «Мусталаҳот-уш-шуаро» ё «Мусталаҳоти Вораста». Муаллиф аз рӯи ҳарфҳои номи луғат, яъне «Мусталаҳот-уш-шуаро» таълифи онро соли 1180 х. (1768) зикр мекунад.

Муаллифи «Мусталаҳот»-и Вораста, чӣ навъе ки дар муқаддима қайд шудааст, ба ҷамъовариҳои мавод ва таълифи ин луғот 15 сол умр сарф кардааст. Вораста ҳангоми мутолиаи девонҳои шоирони мухталиф ба калимаю таркиботе вомерӯрад, ки шарҳи онҳо дар луғатҳои дастраси муаллиф набуданд. Барои маънидоду ҷамъ намудани ин гуна калимаю таркибҳои душворфаҳм ба донандагони забони тоҷикӣ-форсӣ, ки аслан аз Осиёи Миёна ва Эрон ба Ҳиндустон омада буданд, муроҷиат намуда, луғати худро меофарад.

Луғат мувофиқи тартиби ҳуруфи алифбои арабӣ-тоҷикӣ аз рӯи ҳарфҳои якум, дуюм, сеюм ва ғайра сохта шуда, асосан истилоҳоти (таъбироти) аз ҷиҳати сохт мухталифро дар бар мегирад. Дар ҳар як мақолаи луғавӣ сарчашмаи мавриди истифодаи муаллиф ба воситаи ҳарфҳои махсус – асосан сарҳарфи луғатномаҳо нишон дода шудааст. Масалан: ҷ – «Ҷаҳонگیرӣ», к – «Кашф-ул-луғот», м – «Муайид-ул-фузало», қ – «Қомус», р – «Рашидӣ», т – «Тоҷ-ул-масодир» ва ғайра, ки ҷамъ 14 луғат аст.

Ҷолиби диққат аст, ки дар ин луғат принсипи дар мақолаи луғавӣ нишон додани маъҳаз то охири риоя карда шудааст. Муаллиф барои таъйиди маънои ибораҳо ва калимаҳо аз осори шоирон Камоли Хӯҷандӣ, Соиб, Мӯҳсини Таъсир, Зухурӣ, Амир Хусрав ва ғайра мисолҳо меорад. Дар «Мусталаҳот-уш-шуаро» бисёр истилоҳ, таркиб ва ибораҳои дучор мекунем, ки аз «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» нақл шудааст:

Дар беҳи касе афтодан – дар садади харобии ӯ будан («ҷ») Ҳоҷуи Кирмонӣ:

**Фалак дар беҳи мо фитодаст сахт,
Надонам, ки то чун шавад кори бахт.**

Чашм гарм кардан – киноя аз хоби бисёр кам («ч»),
Аҳлии Шерозӣ:

**Дамид субҳу нашуд гарм чашими роҳати мо,
Сапедадам намаке буд дар чароҳати мо.**

«Мусталаҳот-уш-шуаро» барои инкишофи лексикографияи минбаъда роли муайян бозидааст ва аз он муаллифони «Ғиёс-ул-луғот» ва «Онандроҷ» бевосита истифода бурдаанд.

17. «Шамс-ул-луғот». Яке аз луғатҳои нисбатан машҳур аст, ки дар Ҳиндустон чандин маротиба чоп шудааст. Дар фарҳанг калимаҳои арабӣ, тоҷикӣ-форсӣ ва қисман туркӣ тафсир ёфтаанд. Муаллиф барои тартиб додани ин асар аз «Мадор-ул-афозил», «Кашф-ул-луғот», «Мунтахаб-ул-луғот», «Ҳал-ул-луғот», «Фарҳанги Рашидӣ», «Фарҳанги Чаҳонگیرӣ» ва ғайра истифода бурдааст. Дар ин луғат калимаҳои арабӣ бо «айн», форсӣ бо «ф» ва туркӣ бо «т» ҷой шудааст. Ин луғат соли 1219 (1805) таълиф ёфта ва таърихи анҷоми он бо шеърӣ зер баён шудааст:

**Тамом гашт чун он нусха дар муборак фол,
Хирад пажӯҳиши таърих карда маҳу сол,
Нидо расид аз таърихи ҳичрат-ул-нубуввай,
Ба як ҳазору дусад нуздаҳ тамому камол.**

Дар ин луғат 45 ҳазор калима шарҳ дода шуда, аз рӯи ҳарфи аввал «боб»-ро ташкил мекунад ва ҳарфҳои дигари калима мувофиқи тартиби алифбо аст. Барои тасдиқи маънои калимаҳо мисолҳо аз осори ширини классикӣ оварда мешавад (на ҳамеша). Дар баъзе мавридҳо ҳаракати калимаҳо (эъробгузорӣ) ба амал омадааст.

18. «Ҳафт кулзум». Муаллиф Ғозиуддин Бодшоҳи Ғозӣ, ки тартиб додани луғатро соли 1815 ба итмом расонидааст. Нашри литографии он соли 1891 дар Ҳиндустон воқеъ гардидааст. Луғат аз 7 ҷилд иборат буда, ҷилди ҳафтуми он маълумотҳои лексикӣ-грамматикӣ ва рисолаи санъатҳои шеърӣ (поэтикӣ)-ро ташкил мекунад. Дар «Ҳафт кулзум» 22709 моддаи луғавӣ ҷо дода шудааст. Калимаҳо аз рӯи тартиби ҳуруфи якум ва охиранд. Муаллиф ба шакли навишти калимаҳо диққати махсус дода ҳамаи ҳаракатҳои калимаро бо истилоҳоти лексикографии анъанавӣ (фатҳа, қасра, зама ва ғайра) нишон медиҳад. Бинобар он «Ҳафт кулзум» дар

таърихи лексикографияи тоҷику форс ҳамчун луғати тафсири-орфографӣ машҳур аст.

Луғат барои форсизабони Ҳиндустон ва ҳиндуёно, ки ба омӯхтани забони форсӣ шавқу ҳаваси зиёда доштанд, пешбинӣ карда шудааст.

19. «Ғиёс-ул-луғот». Соли таълиф 1827. Муаллифи Ғиёсиддин Муҳаммад бинни Ҷалолиддин бинни Шарафиддини Ромпурӣ. Дар таълифи ин луғат 14 сол умр сарф кардааст. Нашри аввалини он соли 1848 бо тасхеҳи худӣ муаллиф ба амал омадааст. Баъд аз ин «Ғиёс-ул-луғот» дар шаҳрҳои Лақнав, Бомбай, Конпури Ҳиндустон ва Когон зиёда аз 12 дафъа чопи литографӣ шудааст. Дабири Сиёқӣ бо муқобалаи чопи Конпур (1882), чопи Бомбай (1880) «Ғиёс-ул-луғот»-ро дар ду ҷилд (Техрон, 1958) нашр кардааст. Нашри охирини он аз тарафи Амон Нуров ба хати кириллӣ баргардонида шудааст, ки он аз 3 ҷилд иборат аст.

«Ғиёс-ул-луғот» яке аз фарҳангҳоест, ки дар заминаи асарҳои бисёри лексикографӣ, соҳавӣ ва адабӣ қарор гирифтааст. Дар муқаддимаи фарҳанг 40 номгӯи асарҳои лексикографӣ ва 45 номгӯи асарҳои адабӣ оварда мешаванд, ки дар ин хусус муаллиф чунин менависад: «... дар таҳқиқи луғати ин саҳифаи мӯъҷаз ба ду-се китоби луғат иқтифо накарда, ба ҳазор саъю ҷустуҷӯ илтиҷо намуда шуд ба ...» (40 номгӯи луғатҳо оварда мешавад).

Номгӯи сарчашмаҳои «Ғиёс-ул-луғот» бо рӯихати асарҳое, ки дар муқаддима зикр ёфтааст, тамом намешавад. Бо диққат аз назар гузаронидани матни фарҳанг аз муқоисаи он бо сарчашмаҳо собит мекунад, ки муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» манбаъҳои хеле гуногунро истифода бурдааст, ки миқдори онҳо ба 150 номгӯи мерасанд.

Чӣ навъе ки Муҳаммад Ғиёсиддин дар муқаддима зикр мекунад, ҷобачогузори калимаҳои эзоҳшаванда ба таври зайл аст: ҳарфи аввали ҳар луғатро «боб» ва «хуруфи» сониро «фасл» муқаррар намуда, барои ба осонӣ ёфтани калимаи матлуб ба риояи ҳарфи охир низ эътибор додааст. Тартиби ҳарфҳои дигари калимаҳо ба назар гирифта намешаванд. Масалан, ҳамаи калимаҳои, ки ҳарфи аввалинашон «алиф» ва дуюмашон «б» аст, аз боби алифу фасли «б» ҷустан лозим аст.

Дар «Фиёс-ул-луғот» барои таъкиду таъйиди маънои калимаҳои эзоҳшаванда, ба истиснои баъзе мавридҳо, мисол дода намешавад, аммо сарчашмаҳои асосии лексикографӣ, ки муаллифи фарҳанг ба онҳо муроҷиат кардааст, асосан дорои мисолҳо мебошанд. Як хусусияти хоси «Фиёс-ул-луғот» аз он иборат аст, ки сарчашмаи ҳар як калимаи эзоҳшаванда дар дохили моддаи луғавӣ дода мешавад. Ин имконият медиҳад, ки дар натиҷаи муқоиса хонанда вобаста ба характери сарчашма ва қайди махсуси муаллиф маънои калима ё ибораро пурратар дарк намояд. Қариб ҳамаи соҳибфарҳангон ба ин принцип риоя кардаанд, лекин муаллифи «Фиёс-ул-луғот» ин принципро тақмилу ривож дода, ба асарҳои пеш аз худ навишташуда бо як тавачҷӯҳи зиёде муносибат кардааст.

Дар «Фиёс-ул-луғот» 17537 мақолаи луғавӣ мавҷуд аст. Муаллиф дар аксари мавридҳо ба қадом забон мансуб будани ин ё он калимаро нишон медиҳад. Ба ин ҷиҳати масъала дар муқаддима чунин ишора мекунад: «Барои дарёфти луғати туркӣ ва ҷунӣ ва сурӣ ва румӣ ва ҳиндӣ ва муарраб дар китобат ишорат рафт: ҳар луғате, ки санади он аз «Қомус», ё «Суроҳ», ё «Мунтахаб», ё «Канз», ё «Баҳр-ул-ҷавоҳир» бошад, арабист ва санади он аз «Ҷаҳонگیرӣ», ё «Рашидӣ», ё «Бурҳон», ё «Сироҷ-ул-луғот» бошад, форсист ва дар санади дигари кутуб эътимоли ҳар ду забон боқист...» Ғл. саҳ. 15.

Дар «Фиёс-ул-луғот» асосан он калимаҳои иқтибосӣ шарҳ дода шудаанд, ки онҳо дар забони тоҷикӣ-форсӣ қор фармуда шудаанд. «Фиёс-ул-луғот» аз дигар фарҳангҳо, пеш аз ҳама, аз ҷиҳати интиҳоби калимаҳои асосии эзоҳшаванда (вокабулаҳо) фарқи ба назар намоён дорад.

Дар асарҳои ХУШ-ХІХ нисбат ба омӯхтани фанҳои дақиқ шавқу ҳавас меафзояд. Ба ин муносибат ба истилоҳоти фанӣ низ бисёртар мароқ зоҳир мекардагӣ мешаванд. Муҳаммад Фиёсиддин, ки ба сифати мударрис қор мекард, талаби хонандагон ва аҳли илму адабро ба назар гирифта, дар луғати худ истилоҳоти фанниро бештар дохил мекунад. Ӯ истилоҳоти фанҳои мухталифи замони худро ҳамчунин намуда, онҳоро ба таври илмӣ ва эътимоднок тафсир медиҳад.

«Ғиёс-ул-луғот» аз ҷиҳати дарбаргирии лексикаи забон асосан луғати филологӣ аст, лекин аз ҷиҳати пуррагии тафсири илмӣ баъзе истилоҳоти адабиётшиносӣ, забоншиносӣ, география, астрономия, тиб, мусиқа, риёзиёт, мантиқ ва ғайра ба луғатҳои энсиклопедӣ шабоҳат дорад.

Азбаски дар луғат баробари калимаҳои характери умумиистеъмоли дошта як миқдори муайян истилоҳоти фанӣ низ ҷой дода шуда, ба таври илмӣ тафсир ёфтаанд, мо «Ғиёс-ул-луғот»-ро фарҳанги филологӣ-энсиклопедӣ номида метавонем.

Улум – (ба замматайн) ҷамъи илм, ба маънии дониш ва дониш аст ва ҷамъи илме, ки ба маънии донишани моҳияти фан хос аст ва улуми мудаввана (ҷамъоварӣ шуда) ин аст: илми сарф, илми наҳв, илми луғат, илми маъсонӣ, илми баён, илми арӯз, илми қофия, илми иншо, илми расмулхат, илми муаммо, илми мунозира, илми қироат, илми тафсир, илми ҳадис, илми фикҳ, илми фароиз, илми усул, илми камол, илми мантиқ, илми ҳикмат ва он муштамил аст бар бисёр улум, баъзе аз онҳо дар ин ҷо мазкур ва баъзе на, илми ҳайат, илми ҳандаса, илми адод, илми тиб, илми фалоҳат (кашоварзӣ), илми кимия, илми нҷум, илми мусиқӣ, илми мунозир ва мароё, илми ҷабр ва муқобила, илми ҷарри исқол, илми рамл, илми ҷафр, илми тилисм, илми қиёфа, илми масоҳат, илми устурлоб, илми муҳозират ва он латифагӯй ва ҳозирҷавобӣ аст ва илми таъбир ва илми тавъизот ва илми тасаввуф ва илми ахлоқ ва илми таворих ва ғайра. Ғл. ҷ. 1. саҳ. 92

Дар «Ғиёс-ул-луғот» баъзе моддаҳои луғавиро вомехӯрем, ки аз ҷиҳати ҳаҷм ва масъалаҳои дарбаргиранда нисбатан калон ва пурра буда, як рисолаи хурди илмиро ташкил мекунанд. Ба ин тафсири пурра ва ҳамаҷаҳади моддаҳои луғавии «арӯз», «изофат», «мусиқӣ», «фаслӣ», «ҳафт иқлим», «арз», «ҷамъ» ва ғайра мисол шуда метавонанд.

Дар «Ғиёс-ул-луғот» як миқдор ибораҳои озод ва устувор низ ҷой дода шудаанд, ки ҳар яки онҳо як мақолаи луғавии алоҳидаро ташкил мекунанд ва ҷобаҷогузориҳои онҳо мисли соҳти умумии луғат аст. Масалан:

Хусни гулӯсӯз – ба маънии хусни сабеҳ, чӣ гулӯсӯз киноя аз чизе, ки бисёр ширин бошад, чаро ки афроти ширинӣ гулӯро месӯзонад, пас маънии гулӯсӯз хусни ширин бошад ва ширин муқобили намакин аст. Чун хусни сиёхро хусни малеҳ ва намакин гӯянд, лиҳозо ба муқобили ин хусни сабеҳ, яъне хусни ширин ва дар «Чаҳор шарбат» хусни гулӯсӯз - хусни дилҷасп ва матбӯъ навишта. Ғл, 1. 347

«Ғиёс-ул-луғот» мисли дигар фарҳангҳо, аз ҷумла «Шарафномаи Мунярӣ», «Муайид-ул-фузало», «Мадор-ул-афозил», «Фарҳанги Чаҳонгирӣ», «Фарҳанги Рашидӣ», «Бурҳони қотеъ», ки дорои рисолаҳои махсуси лексикӣ-грамматикӣанд, рисола ё муқаддимаи алоҳидаи лексикӣ-грамматикӣ надорад. Маълумотҳои лексикӣ-грамматикӣи «Ғиёс-ул-луғот» дар дохили моддаҳои луғавӣ ба таври пароканда ҷой гирифтаанд. Ин принсипи пешгирифтаи муаллиф нисбатан нав буда, барои дарк кардани қоидаҳои лексикӣ-грамматикӣи замони муаллиф маводи бисёр медиҳанд. Барои фаҳмидани нуқтаи назари муаллиф дар хусуси ин ё он қоидаву қонуни забон тамоми луғатро бо диққат мутолиа кардан ва онро дақиқона аз назар гузаронидан рост меояд.

Муаллиф дар бораи ҳуруфи забони арабӣ-тоҷикӣ, тағйиротҳои фонетикӣи он, маъноҳои грамматикӣи пешоянду пасояндҳо, суффиксҳои гуногуни калимасоз ва хусусан оид ба изофат маълумоти аниқ ва ҳаматарафа дода, барои тасдиқи фикри худ аз назму наср мисолҳо меорад. Масалан:

Бо - ... дар форсӣ муҳаффафи боз аст, ки тоири шикорӣ бошад ва бидон, ки лафзи «бо», ки ҳарфест мураккаб аз «бо»-и мусаммо ва алифи мусаммо, дар форсӣ барои чанд маънӣ омада: **аввал**: ба маънии маа (яъне ба маънии ҳамроҳӣ), чунонки бигӯӣ: асле бо зини мукалал харидам; **дуввум**, ба маънии «бо вучуди» чунон ки: бо он ки ўро бисёр фаҳмонидам, магар нафаҳмид; **сеюм**, барои атф (ҳамчун пайвандаки тобеъкунанда) ояд; байт:

**Фарқ аст миёни он ки ёраш дар бар,
Бо он ки ду чашми интизораш бар дар.**

Чаҳорум: ба маънии тараф ва ҷониб, ҷунонки:

**Барад аз вай паёми чанд бо ў,
Зулайхоро диҳад пайбанд бо ў.**

Панҷум: барои тақрибул, ҷунонки:

**Бо рӯи ту офтоб дидам,
Хубаст, валекин он надорад.**

Шашум: барои муоваза (бо ҳам ду чизро иваз кардан):

Фарҳод кӯҳи ғамро бо ҷон намефурӯшад.

Пешоянди «ба»-«бо»-и мусаммо бидуни алиф низ дар ҳамин моддаи луғавӣ дода мешавад. Аҳамият ва қимати илмию амалии ин луғатро рафиқ Зеҳнӣ Т. қайд намуда, ҷунин гуфтаи устод Айниро меорад: «Мазияти ин фарҳанг дар ин ҷост, ки калимаҳои дар адабиётмон маъмулро интихобан ҳар якро бо як калима эзоҳ намуда, эзоҳи фарҳангҳои дигарро низ нақл кардааст. Устод мегуфт, ки дар замони пеш дар мадрасаҳои Бухоро тақрибан 20 ҳазор талаба мехонд ва ҳар муллобачча як нусха «Ғиёс-ул-луғот» дошт ва аз ин сабаб ин луғат чанд бор дар Когон аз нав ҷоп шудааст. Устод таъкид менамуд, ки забони ин китоб содда ва ба тоҷикӣ наздик буда, муаллиф тарзи талаффузи Мовароуннаҳрро низ қайд мекунад».

Яке аз луғатшиносони нуктасанҷ ва боистеъдод Раҳим Ҳошим дар бораи «Ғиёс-ул-луғот» ҷунин менависад: Дар гузашта дар доираҳои аҳли илми адабиёти тоҷик, дар байни шоирон, дӯстдорони шеър, умуман шеърхонон яке аз машҳуртарин ва дастрастарин луғатҳо «Ғиёс-ул-луғот» будааст. «Ғиёс-ул-луғот» метавон гуфт, ки ягона маъҳази луғаткушоӣ ҳисоб меёфт ва тақрибан хонаи ҳар шоир ва шеърдӯсти тоҷик, хонае тақрибан ҳеҷ аз аҳли маърифат набудааст, ки дар он ин луғат набошад.

Ин луғат барои саводнок намудани зиёиёни тоҷик (хусусан дар солҳои 20-30ум) хизмати арзандае кардааст. Дар давраҳои минбаъда ба тартиб додани луғатҳои дузабона, тафсири, терминологӣ ва дигар тадқиқотҳои илмӣ ин фарҳанг ба сифати яке аз сарчашмаҳои бозғаймимодде хизмат кардааст.

20. Фарҳанги «Онандроҷ». Фарҳанги «Онандроҷ» китоби бузургест, ки 3107 саҳифаи калонҳаҷмро ташкил мекунад. Муаллифи он Муҳаммад Подшоҳ буда,

тартибдихии луғатро соли 1888 ба итмом расонидааст. Дар ин луғат лексикаи арабӣ, тоҷикӣ-форсӣ ва туркӣ шарҳ дода мешавад.

Фарҳанг муқаддимаи мухтасар дорад, ки дар он манбаъҳои мавриди истифодаи муаллиф нишон дода мешавад. Муаллиф дар таълифи ин асар аз луғатҳои «Суроҳ», «Мунтахаб-ул-луғот», «Муайид-ул-фузало», «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», «Баҳори Аҷам», «Анҷуманоро»-и Носирӣ, «Бурҳони қотей», «Кашф-ул-луғот», «Шамс-ул-луғот», «Мусталаҳот»-и Вораста, «Хафт қулзум», «Ғиёс-ул-луғот» истифода бурда ва лексикаи онҳоро то як андоза дар як ҷо ҷамъ намудааст. Бо ин меҳнати худ муаллифи «Онандроҷ» вазифаи мушкилро ба анҷом расонида ва дар таърихи луғатнависӣ лексикаи фарҳангҳои гуногунро гирдоварӣ ва ҷамъбаст намуда, луғати ҷомеътаринро офаридааст.

Калимаҳои шарҳшаванда аз рӯи тартиби алифбои арабӣ-тоҷикӣ чида шуда, барои тасдиқи маънои онҳо аз осори шоирони тоҷику форс ва форсизабонони Ҳинд мисолҳо оварда мешавад.

Масалан:

Ашк – билфатҳ бар вазни рашк (ф-яъне форсӣ), қатраи оби чашм хусусан, мисол барои қатраи об; Шайх Фаридуддини Аттор фармояд:

Чунон шуд зулм дар айёми ў кам,

Ки ашке дар миёни баҳри қулзум.

Исфаҳон – ба касри аввал ва фатҳи солас, шаҳре машҳур дар Ироқ ва номи парда аз мусиқӣ ва оғро исфаҳонак низ гӯянд.

Фарҳанги «Онандроҷ» ду дафъа – дар се ҷилд (чопи Лакҳнав, 1896) ва чопи интиқодии Дабири Сиёқӣ (Техрон, 1956) дар 7 ҷилд нашр шудааст.

Хулоса, луғатнависи тоҷику форс таърихи бой дорад ва таҳлилу тадқиқи ҳар як асари лексикографӣ вазифаи муҳим буда, меҳнати зиёдеро талаб мекунад. Ҳатто тадқиқи ҳар як мақолаи луғавӣ дар доираи фарҳангҳои гуногун ва ба таври муқоисавӣ омӯхтани он барои таърихи забони тоҷик, инчунин лексикология маводи пурқимат дода метавонад. Ин вазифаро баъзе соҳибфарҳангон, масалан, муаллифони «Фарҳанги Рашидӣ», «Сироҷ-ул-луғот» ва «Ғиёс-ул-луғот» қисман

ичро намудаанд. Муаллифи «Фарҳанги Рашидӣ» ба маводи фарҳангҳои «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Сурурӣ» бо назари танқидӣ наздик шуда, калимаҳои ин фарҳангҳоро ба ҳамдигар қисман аз ҷиҳати шаклу маъно муқоиса кардааст.

Луғатҳои қадимаи тоҷикро аз рӯи дарбаргирии лексикаи забон ба ду гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст: луғатномаҳои, ки характери таърихӣ доранд, яъне дар онҳо асосан калимаҳои душворфаҳм, архаизмҳо гирд оварда шуда, шарҳ дода мешаванд. Ба ин гурӯҳ «Луғати Фурс», «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», «Донишномаи Қадархон», «Меъёри Ҷамолӣ» ва ҷанде дигар мисол шуда метавонанд. Луғатҳои, ки характери луғати нормативӣ доранд. Дар ин гуна фарҳангҳо калима ва ибораҳои нисбатан маъмули дар адабиёти бадеӣ истеъмолашуда маънидор карда мешаванд. Ба ин гурӯҳ «Баҳори Аҷам», «Сироҷ-ул-луғот», «Ҳафт қулзум», «Ғиёс-ул-луғот» ва амсоли инҳоро дохил намудан мумкин аст.

Дар фарҳангҳо миқдори мақолаҳои луғавӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад, чунки ҳар як соҳибфарҳанг кӯшиш намудааст, ки фарҳанги вай биайниҳи нусхаи луғати пешина набошад. Ба ғайр аз ин ҳар як муаллиф дар назди худ вазифаеро гузошта, онро мувофиқи дониш ва салоҳидаш ҳал кардааст ва бо ҳамин дар инкишофи луғатсозӣ саҳми муносиб гузоштааст. Ҳамин тавр хусусан, баъд аз асрҳои XV луғатҳои нисбатан мукамал ба майдон омадаанд, ки дар онҳо воҳидҳои лексикӣ ва фразеологияи забон миқдоран хеле зиёда буда, баъзан онҳо ҷандин ҷилдро ташкил кардаанд.

Аз ҷиҳати дарбаргирии лексикаи забонҳои гуногун фарҳангҳои пешина низ аз ҳамдигар фарқияти муайян доранд. Дар як қатор фарҳангҳо бештар калимаҳои аслан тоҷикӣ («Луғати Фурс», «Сихоҳ-ул-фурс», «Донишномаи Қадархон», «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» ва ғайра) гирд оварда шуда бошанд, дар баъзеи онҳо калима ва ибораҳои иқтибосии арабӣ аз ҷиҳати миқдор ва аҳамият ба ҷои аввал баромадаанд, ки ба ин фарҳангҳои «Мадор-ул-афозил», «Муайид-ул-фузало», «Ғиёс-ул-луғот»-ро дохил кардан мумкин аст.

Яке аз ҷиҳатҳои ба худ хоси луғатҳои дар Ҳиндустон таълифёфта аз ин иборат аст, ки дар онҳо ба ғайр аз

калима ва ибораҳои умумистеъмолии забони тоҷикӣ воҳидҳои луғавие чамъ карда шудаанд, ки онҳо махсуси форсизабонони Ҳиндустонанд.

Дар ҳамаи фарҳангҳои пешина миқдори муайяни воҳидҳои фразеологӣ забон ҷой гирифтаанд, лекин мо дар таърихи луғатнависи тоҷику форс фарҳангномаҳоеро дучор мекунем, ки дар онҳо воҳидҳои фразеологӣ ва ибораҳо қисми умдаи мақолаҳои луғавиро ташкил кардаанд. Ба ин «Мусталаҳот-уш-шуаро», «Баҳори Аҷам», «Чароғи Ҳидоят» мисол шуда метавонад. Инчунин фарҳангҳои пешина аз ҷиҳати принципҳои сохташон як хел ва як сон нестанд. Луғатҳои, ки калимаҳо дар онҳо аз рӯи тартиби ҳарфи аввалу охир ва тартиби дохилии ҳуруфи арабӣ-тоҷикӣ (мисли сохти луғатҳои имрӯза) чида шудаанд, дар таърихи луғатнависӣ ба шакли як навъ анъана даромадаанд.

Фарҳангҳои машҳури тафсирие, ки то имрӯз омада расидаанд, асосан ба гурӯҳи луғатҳои филологӣ (фарҳангҳои истилоҳотӣ дар назар дошта намешаванд) дохил мешаванд. Ба ҷуз ин дар таърихи луғатнависӣ (охири асри ХУШ ва ибтидои асри XIX) луғатномаҳои таълиф шудаанд, ки дар онҳо истилоҳоти ин ё он соҳаи фан низ дарҷ карда шуда, ба таври илмӣ шарҳ ёфтаанд, ки ин гуна асарҳо луғати филологӣ-энсиклопедӣ номидан мумкин аст.

Фарҳангҳои пешинаи тоҷик яке аз сарватҳои маънавии халқи мо ба шумор рафта, омӯхтан ва ба нашри интиқодӣ таҳия намудани онҳо вазифаи фаҳрӣ буда, дастраси хонандагон намудани он аҳамияти илмӣ ва амалӣ дорад.

БОБИ III АНВОИ ФАРҲАНҶО

Илми луғат ва луғатнигорӣ як қисми муҳими забоншиносӣ бу шумор меравад ва ин қисми забоншиносиро лексикография меноманд. Лексикография (аз калимаи юнонӣ *lexikos* – калима, луғат ва *grapho* – менависам аст). дар хусуси назария ва амалияи луғатнигорӣ маълумот медиҳад, яъне дар хусуси тартиб додану таҳия намудани луғатҳо (қомус, фарҳанг, луғатҳои муҳовара) ва масъалаҳои назариявии сохтани луғатҳо: ҳаҷм, усулҳои ҷобаҷогузории калимаҳои луғат баҳс мекунад.

Фарҳангнигорӣ ҳамчун як қисмати вожашиносӣ (лексикология) бо соҳаҳои гуногуни он алоқаи наздик дорад.

Дар забоншиносии муосир луғатнигории назарӣ ва амалиро фарқ мекунад.

Луғатнигории назарӣ қонуну қоидаҳои муҳимми луғатсозиро таъин намуда, дар хусуси усули тартиб додани луғатҳои типологӣ ва луғатҳои навин, қолаби ягонаи луғатҳо меъёри ҳатмӣ муайян мекунад. Ин қисмати луғатнигорӣ талаб мекунад, ки маводи луғат маъноҳо, тарзи шарҳдиҳӣ, низоми аломатҳои луғат, ки ба сохту навъи луғатҳо вобастагӣ дорад, хусусияти ягонаву якхела дошта бошад.

Мақсади асосии луғатнигории амалӣ қонеъ намудани зарурату эҳтиёҷи рӯзмарраи ҷомеа мебошад. Вай ба ҳар як фард барои дарк намудани нозуқиҳои забони модарӣ ва омӯختани забонҳои дигар ёрии амалӣ мерасонад. Луғатнигории амалии тоҷик таърихи бой дорад ва дар тӯли асрҳо ташаккул ва инкишоф ёфтааст.

Луғатҳо ба хонанда имконият медиҳад, ки дар муддати кӯтоҳе аз хусуси ин ё он маънои калима ва ҷиҳатҳои дигари он маълумот пайдо кунад. Калимаву воҳидҳои луғавии забон аз рӯи талаботи қонунияти лексикографияи имрӯза гирд оварда шуда, вобаста ба навъи луғат калимаҳо аз ин ё он ҷиҳат шарҳ дода мешавад. Чунин ҷиҳати шарҳдиҳии калимаҳоро дар луғатҳо ба инобат гирифта, онҳоро ба ду гурӯҳи калон ҷудо мекунад:

I. Луғатҳои энсиклопедӣ (қомусҳо)

II. Луғатҳои филологӣ

1. Луғатҳои энсиклопедӣ (қомусҳо)

Энсиклопедия – қомус маҷмӯи маълумоти мухтасари ба тартибандохташудаи ҳамаи соҳаҳо ва ё яке аз соҳаҳои дониши инсонӣ дар давраи муайяни таърихӣ мебошад. Калимаи «энсиклопедия» юнонӣ буда, маънои маълумоти мухтасар аз боби ҳар илмро дорад.

Луғатҳои энсиклопедӣ-қомусҳо умумӣ ва соҳавӣ мешаванд, ки ба тартиби алифбой мураттаб ёфта, вобаста ба адади ҷилдҳо калон (даҳҳо ҷилд), хурд (4-8 ҷилд) ва мухтасар (1-2 ҷилд) шуда метавонанд.

Масалан, энсиклопедияи тоҷик, ки солҳои 1978-1988 нашр шудааст, тахминан 35 ҳазор мақолаи илмиро дар бар гирифта, бо тартиби алифбой мураттаб шудааст. Албатта, ин энсиклопедия кўҳна шудааст, чунки баъд аз тартиб ёфтани он дар мамлакати собиқ иттиҳоди шўравӣ дигаргуниҳои кулли сиёсӣ – иҷтимоӣ ба амал омад, ки он дар энсиклопедия акс наёфтааст.

Дар Осиеи Миёна дар давраи собиқ иттиҳоди шўравӣ яке аз энсиклопедияҳои нисбатан калонҳаҷм «Энсиклопедияи ўзбек»² мебошад, ки ҷилди аввали он соли 1970 аз нашр баромадааст ва он тахминан 3350 мақоларо дар бар гирифта дар таҳияи он 654 муаллиф иштирок намудаанд. Ҳамаи ҷилдҳои он аз 15 китоб иборат буда, зиёда аз 50 ҳазор мақолаи илмиро дар бар мегирад.

Ўзбекистон истиқлоли худро ба даст дароварда, бо модели интиҳобкардааш саноат, хоҷагии қишлоқ, илму фан ва ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқро инкишоф дода истодааст. Тамоми ҷидду ҷаҳд ва кўшиши халқҳои сермиллати Ўзбекистон барои бехбудӣ ва осоиштагии инсон нигаронида мешавад.

Дар Ўзбекистон ба масъалаи маънавият ва маърифати халқу миллатҳо аҳамияти махсус дода шуда, кадрیاتҳои миллии ҳамаи халқҳои сокини Ўзбекистон эҳё шуда истодаанд, ки дар ин масъала хусусан Президенти Республикаи Ўзбекистон Ислоҳ Қаримов аҳамияти хосса дода истодаанд.

Бо қарори махсус дар назди АФ Ўзбекистон шўъбаи Энсиклопедияи ўзбек ташкил шудааст, ки он бояд ҳамаи

муваффақиятҳои республикаро дар худ акс намояд. Албатта, таҳияи энциклопедияи нав кори осон нест, вақт бояд ғояҳои истиқлолро дар худ акс намуда, таърихи халқҳои Ўзбекистонро одилона ва ба таври оддӣ ҷамъбаст намояд.

Таҳияи энциклопедияи миллии ўзбек, ки дар 12 ҷилд пешбинӣ шуда, ҳоло ҷилдҳои асосии он дастраси хонандагон ва аҳли илму маърифат гардид. Дар дарсухани ҷилди 1, ки ба қалами Ислон Каримов мансуб аст, чунин сатрҳоро мехонем:

«Миллий қомусимизнинг мамлакатимиздаги тарихидаги ҳозирги бурилиш палласида яратилиши муҳим аҳамиятга эга. Чунки энциклопедиянинг маънавий ҳаётимизда ахборот манбаи сифатидаги маърифий ўрни беқиёс, энциклопедиямизнинг асосий вазифаси – аввалан, Ўзбекистоннинг буюк тарихи, бетакрор маданиятини, улӯф мутафаккир ва алломаларимизнинг умумбашарият тараққиётига кўшган беқиёс ҳиссасини, бир сўз билан айтганда, Ўзбекистон деб аталган гўзал юртнинг ўзига хос ва ўзига мос қиёфасини, Ватанимизнинг табиий-иқтисодий ва маънавий салоҳиятини, энг катта ва ноёб бойлигимиз бўлмиш мана шу муқаддас заминда яшаб ўтган ва яшаётган одамларнинг ибратли фаъолиятини бутун дунёга намойиш этишдир».

Дар луғатҳои энциклопедӣ оиди ҳодисаю воқеаҳои муҳим, мафҳумҳо, ашхоси машҳури таърихӣ, ноҳия, вилояту шаҳр, давлат ва ҳоказоҳо сабт мегарданд.

Энциклопедияҳо аз ҷиҳати ҳаҷм гуногун мешаванд. Масалан, Энциклопедияи Қалони Рус (Большая русская энциклопедия) солҳои 1928-1947 65 ҷилди асосӣ ва як ҷилди иловагӣ (65 ҳазор мақола), нашри дуюми он солҳои 1950-1958 50 ҷилди асосӣ ва як ҷилди иловагӣ (100 ҳазор мақола) ва нашри сеюми он 1969-1978 50 ҷилд (зиёда аз 100 ҳазор мақола)-ро дар бар мегирад, мисол шуда метавонад. Дар мамлакатҳои ғарб яке аз қадимтарин энциклопедияҳои, ки то ҳол нашр мешавад, “Энциклопедияи Британия” аст, ки то имрӯз 15 маротиба чоп шудааст ва нашри охирини он аз 15 ҷилд иборат аст.

Дар давраи ислон ва пеш аз он ҳам бисёр асарҳои илмӣ навишта шуда буданд, ки дар онҳо маълумот

баъзан аз рӯи як тартиб, баъзан аз рӯи омехта ва гоҳ ба тартиби алифбой оварда шуда буданд ва аксари ин асарҳо ба забони арабӣ таълиф мешуданд ва баъзеи онҳо ба забони форсӣ-тоҷикӣ тарҷума шудаанд. Ханӯз дар нимаи якуми асри 1X энциклопедияи фалсафаю илмҳои табиӣ "Расоилу ихвон-ис-сафо ва хуллон-ил-нафо" ("Рисолаҳои бародарони пок ва дӯстони бовафо")-и арабӣ таълиф шуд ва дастраси аҳли илми тамоми Шарқи Наздик ва Миёна гардид. Дар замони Амир Темур тарҷумаи форсӣ-тоҷикии он ба майдон омад.

Дар аввали асри XI асари энциклопедии доир ба шаш илм: мантиқ, илоҳиёт, табиёт, риёзиёт, нучум, мусиқӣ - "Донишнома" таълиф ёфт. Дар мобайни солҳои 1117-1120 энциклопедияи "Нузҳатномаи Алоӣ" таълиф шуд. Солҳои 1099-1102 Ғазоӣ "Эҳёи улум-ид-дин" ва соли 1179 Фахриддин Муҳаммад ибни Умари Розӣ Энциклопедияи илмҳои исломӣ "Ҷомеъ-ул-улум"-ро таълиф карданд, ки дар онҳо маълумоти оид ба дину мазҳабҳо, фалсафа, забон ва адабиёт, тиб, нучум ва ғайра оварда мешавад.

Дар асрҳои ХУI-XIX як қатор энциклопедияҳои мухталифҳаҷм танзим шудаанд, ки асоситарини онҳо "Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун"-и Вочид Алихон, "Махзан-ул-улум"-и Браҷ Муҳин (дар Ҳиндустон таълиф шудааст), "Риёз-ул-фирдавс"-и Муҳаммад Ҳасанхон ва ғайра мебошад. Дар асри XIX ва аввали асри XX муносибатҳои илмӣ-маданиӣ байни Ҳиндустон ва Афғонистону Осиеи Марказӣ боз ривоч меёбад ва як қатор энциклопедияҳо ба забони урду тарҷума карда мешаванд. "Аҷоиб-ул-маҳлуқот"-и Закариё ибни Муҳаммад Қазвинӣ ба забони урду тарҷума мешавад. Дар соҳаи таърихи дин ва мазҳабҳои Шарқ асарҳои зиёде навишта шуда буданд. Аз машҳуртарин китобҳои ин соҳа "Ал-милал ва ниҳал"-и Муҳаммади Шахристонӣ ва "Ғунят-ул-толибин"-и Абдулқодири Челонӣ, ки ба забони арабӣ таълиф ёфта буданд, ба забони форсӣ-тоҷикӣ тарҷума карда мешавад. Асари калони форсӣ-тоҷикӣ "Дабистони мазоҳиб" таълифи Мӯҳсини Фонӣ, ки оид ба дину мазҳабҳои халқҳои Шарқ маълумоти муфиде ҷамъоварӣ шудаанд, ба майдон меоянд.

Китоби калонҳаҷми форсӣ-тоҷикӣ “Акбарнома” иборат аз “Таърихи Акбар”, “Ойини Акбарӣ” таълифи Абулфазл ибни Муборак (1551-1602) барои омӯхтани таърихи Ҳинд, ҷуғрофия, иқтисодиёт, ҳаёти сиёсӣ, адабӣ ва илмӣ он давр маълумоти пурқимматро дорост. Аз асарҳои ҷомеи энциклопедияи соҳавӣ “Таърихи Табарӣ” ва “Равзат-ус-Сафо” барои омӯхтани таърихи мамлакатҳои Шарқ ва махсусан Осиёи Марказӣ, Афғонистон ва Эрон сарчашмаҳои гаронбаҳо ба шумор мераванд.

Дар таърихи энциклопедиянигории баъд аз фалсафаю дин ва ҷуғрофияю таърих ҷои намоёнро энциклопедияҳои тиббӣ ишғол мекунанд. Дар асрҳои IX-X олими бузурги соҳаи тиб Абӯбакр Муҳаммад Ибни Закариёи Розӣ асарҳои зиёди тиббиро ба забони арабӣ таълиф кард, ки он барои инкишофи тибби форсизабонон таъсири калон расонд.

Асарҳои машҳури “Ал-қонун фи-т-тибб”, “Захираи Хоразмшоҳӣ”, “Дастур-ул-илоҷ”, “Махзан-ул-адвия”, “Қарободини кабир”, “Муҳити Аъзам”, “Иксири Аъзам” ва ғ. энциклопедияҳои соҳавӣ буда, дар онҳо тамоми касалиҳо ва муолиҷаи онҳо сабт ёфтаанд.

Яке аз соҳаҳои бисёр инкишофёфтаи илми адаб буд. “Ал-мӯъҷам”-и Шамси Қайси Розӣ (ибтидои асри XIII) ва “Тарҷумон-ул-балогат”-и Муҳаммад ибни Умари Родуёнӣ (асри XI)-ро ба гурӯҳи энциклопедияҳои адабиёт ва санъати суҳан дохил намудан мумкин аст.

Аз энциклопедияҳои оид ба шарҳи номи ашхоси машҳур ва номҳои ҷуғрофӣ “Китоб-ул-ансоб”-и Абусаъд Абулкарим ибни Муҳаммади Самъонӣ (1113-1167), “Мӯъҷам-ул-булдон”-и Ёқути ҳамавӣ (асри XIII) “Луғатнома”-и Алиакбари Деххудо (1878-1956) ва ғайраро зикр намудан мумкин аст. Аз ҷиҳати хусусияти энциклопедӣ доштан дар таърихи фарҳангнигории тоҷик “Ғиёс-ул-луғот”-и Муҳаммад Ғиёсиддин, “Фарҳанги Онандроҷ”-и Муҳаммад Подшоҳ, “Фарҳанги Низом”-и Муҳаммад Доиулислом, ки дар ҳаҷми панҷ ҷилд дар Ҳиндустон (Ҳайдарободи Дакан) солҳои 1928-1939 нашр гардидааст, маъқеи муҳим дорад.

Дар аксари луғатҳои тафсирий, ки асосан лексикаи умумихалқиро дар бар мегиранд, баъзе хусусиятҳои луғатҳои энциклопедиро низ мушоҳида кардан мумкин

аст. Нисбати интихоби истилоҳот ва шарҳу эзоҳи он ҳамаи фарҳангҳо як хел нестанд. Дар фарҳангҳои пешинаи тоҷик, масалан, "Фарҳанги Чаҳонگیرӣ", "Фарҳанги Рашидӣ", "Бурҳони қотей" баъзе ҷузъҳои тарзи тафсири энциклопедиро мушоҳида кардан мумкин аст. Бо вучуди он ин фарҳангҳо дар таърихи лексикографияи тоҷик ҳамчун фарҳангҳои филологӣ (лингвистӣ) шинохта шудаанд ва дар онҳо калимаву ибораҳо ба таври мухтасар, фаҳмо ва вобаста ба маъноӣ дар адабиёти бадеӣ дошташон шарҳу эзоҳ ёфтаанд. Чӣ навъе ки луғатдону луғатшиноси шинохтаи тоҷик шодравон Ҳафиз Рауфов (соли фавт 1991) қайд мекунад "Фарҳангҳои қадимаи тоҷикӣ аз баъзе ҷиҳатҳо хусусияти энциклопедӣ доранд. Дар онҳо на фақат инкишофи таърихӣ лексикаи забони тоҷикӣ инъикос ёфтааст, балки бисёр воқеаҳои таърихӣ, адабӣ ва ғайра муфассал баён шудаанд. Фарҳангҳои қадимаи тоҷикро ҳамчун сарчашмаҳои адабӣ истифода намудан мумкин аст».

Дар асрҳои ХУШ-ХІХ нисбат ба омӯхтани фанҳои дақиқ шавқу ҳавас меафзояд. Ба ин муносибат ба истилоҳоти фанӣ низ бисёртар мароқ зоҳир мекардагӣ мешаванд. Муҳаммад Ғиёсиддин, ки ба сифати мударрисифои вазифа дошт, талаби хонандагон ва аҳли илму адаби замони худро ба назар гирифта, нисбат ба фарҳангҳои пешинаи истилоҳоти фанӣ дар луғати худ бештар дохил мекунад. "Ғиёс-ул-луғот" аз ҷиҳати дарбаргирии лексикаи забон асосан луғати филологӣ аст, лекин аз ҷиҳати пуррагии тафсир шарҳу эзоҳи илмӣ баъзе истилоҳоти адабиётшиносӣ, ҷуғрофия, нучум, тиб, мусиқӣ, ҳайат, рӯшноӣ (психология) ва ғайра бештар ба луғатҳои энциклопедӣ шабоҳат дорад. Муаллифи он дар бисёр мавридҳо аввал маъноӣ луғавӣ ин ё он истилоҳотро дода, баъд аз он дар бораи он истилоҳ маълумоти илмӣ медиҳад, ки ин вазифаи бевоситаи луғати энциклопедӣ аст. Агар мо луғатҳои энциклопедии имрӯзаро, ки ҳар моддаи луғавӣ дар асоси истифодаи маводи дахлдор тартиб дода мешаванд, ба эътибор гирифта ба маводи энциклопедии "Ғиёс-ул-луғот" ва дигар фарҳангҳо назар андозем, тасаввур карда

метавонем, ки чиҳати энциклопедии ин фарҳанг нисбат ба савияи илмии замони худ ҷӣ вазнеро соҳиб шудааст.

Азбаски дар “Ғиёс-ул-луғот” як миқдори муайяни истилоҳот ҷой дода шуда, ба таври илмӣ шарҳ ёфтаанд, мо “Ғиёс-ул-луғот”-ро фарҳанги филологӣ-энциклопедии номида метавонем. Баъзе мақолаҳои луғавии “Ғиёс-ул-луғот” аз доираи шарҳи энциклопедӣ низ баромада, яънисолаи алоҳидаро ташкил мекунанд. Ба ин моддаҳои луғавии “арӯз”, “музикӣ”, “ҷамъ”, “изофат”, “истиора”, “ҳафт иқлим”, “арз”, “фаслӣ” ва ғайраро дохил намудан мумкин аст. Азбаски ин моддаҳои луғавӣ ҷои зиёдеро ишғол мекунанд, мо ба тариқи мисол чанд калимаро меорем, ки дар онҳо низ хусусияти энциклопедӣ баралло намоён аст:

1. САФРО хилтест зардранг аз ахлооти арбаа, ки ба форсӣ талха гӯянд ва ба ҳиндӣ пит номанд. Ва ахлооти арбаа ин аст: аввал хун, ки миҷози он гарми тар аст; дуввум, балғам ва он сарди тар аст; саввум сафро ва он бағоят гарм аст бо хушкӣ; чаҳорӯм савдо ва ранги он сиёҳ аст ва ба хосият сард ва хушк, гоҳе сафро ба маънии талхӣ ояд, ба муносибати он ки хилти сафро талх мебошад ва ҷӯшу ғалабаи сафроро хӯрдани турушӣ фуру менишонанд ва сафро ба маънии ҳар шаъйи зардранг, ва ба маънии камон, ки ба он тир меандозанд низ омада. Ғл. ҷ. II. саҳ. 9

2. УЛУМ ... ҷамъи илм, ки ба дониш ва дониш аст ва ҷамъи илме, ки ба маънии донишани моҳияти фаннӣ хос аст, ва улуми муддавана ин аст: илми сарф, илми наҳв, илми луғат, илми маъонӣ, илми баён, илми арӯз, илми қофия, илми иншо, илми расмулхат, илми муаммо, илми мунозара, илми қироат, илми тафсир, илми ҳадис, илми фикҳ, илми фароиз, илми усул, илми калом, илми мантиқ, илми ҳикмат ва он муштамил аст бар бисёр улум. Баъзе аз онҳо дар ин ҷо мазкур ва баъзе на: илми ҳайат, илми ҳандаса, илми адад, илми тиб, илми фалоҳат, илми кимё, илми нучум, илми музикӣ, илми манозир ва мароё, илми ҷабр ва муқобила, илми ҷарри исқол, илми рамл, илми ҷафр, илми тилисм, илми қиёфа, илми масоҳат, илми устурулоб, илми муҳозират ва он латиғағӯй ва ҳозирҷавобист ва илми тасаввуф ва илми ахлоқ ва илми таворих ва ғайра. Ғл. 11 саҳ. 74.

✓ Хамин тарик, тарзи тафсири маънои калимаҳо дар луғатҳои филологӣ ва энциклопедӣ вазифаи муайян доранд, яке ба ҷиҳати маъноии калимаю ибораҳои умумистеъмоли ва архаистӣ, дигаре бо ҳуди ашҳо ва хусусияти истилоҳии онҳо сару кор дорад. Дар илми луғатнигорӣ имрӯза ба принципҳои тафсири ин ду навъи луғатҳо ҳадди муайян ва аниқ мавҷуд аст, ҳар кадом характер ва принциби структуравии ба худ хос дорад. Доираи луғати энциклопедӣ ниҳоят васеъ буда дар таҳияи он мутахассисони гуногуни илму фан иштирок мекунанд. Ба забони тоҷикӣ чунин энциклопедияҳо таҳия шудаанд: ✓

а) ЭНСИКЛОПЕДИЯИ ТОҶИК

✓ Нахустин энциклопедияи универсалии тоҷик бо қарори ҳукумати Тоҷикистон (3 июни соли 1968 №198) дар Душанбе нашр шудааст. Он аз 8 ҷилди асосӣ ва як ҷилди иловагӣ иборат буда, солҳои 1978-1988 бо адади зиёди (ҳар як ҷилд аз 15 ҳазор то 20 ҳазор нусха) интишор ёфтааст. Вай беш аз 35 ҳазор мақоларо дар бар мегирад. ЭТ дар пояи принципҳои «Энциклопедияи калон»и собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, инчунин дар асоси омӯзиш ва истифодаи таҷрибаи қомуснигорӣ халқҳои ҷаҳон ба вучуд оварда шудааст. Қисми асосии мақолаҳо доир ба Тоҷикистон буда, дар онҳо таърихи республика, ҷуғрофия, иқтисодиёт, илму техника, маданият, адабиёту санъат, ҳаёт ва фаъолияти шахсони бузург, ходимони барҷастаи ҷамъият, арбобони намоёни давлат, илму маърифат, адибон ва санъатварони машҳур, қаҳрамонони меҳнат акс ёфтаанд. Дар ЭТ ба принциби қонуни тараққӣ ва қаробати халқҳо ва хоҷагии халқи мамлакат, комёбиҳои барҷастаи илми муосир, таъсири мутақобил ва ҳамдигарро бой кардани илму маданият ва адабиёту санъати республикаҳои бародар аҳамияти махсус дода шудааст. Дар ЭТ баробари мақолаҳои характери умумӣ дошта, адади мақолаҳои соф тоҷикӣ, ки ба таъриху тамаддуни халқи тоҷик алоқаманд аст, нисбатан зиёд аст. Хонанда қариб дар ҳар саҳифаи он ашхоси машҳурро пайдо карда метавонад, ки дар Осии Марказӣ умр ба сар бурда, барои инкишофи маданияту маънавияти халқҳои ин сарзамин хизмати шоистае кардаанд. ✓

Масалан, танҳо дар саҳифаи 11-и ЭТ ҷилди 1 номгӯи И. шоирон, мусиқашиносон ва аҳли илму адаб оварда шудааст.

Ба майдон омадани ЭТ муваффақияти бузурги илми комуснигорӣ буда, дар он ҳамаи соҳаҳои илму фанни ҷаҳон ва комёбиҳои таъриху тамаддуни тоҷикзабонон аз давраи қадим шуруъ намуда, то имрӯз ба як силсилаи муайяни алифбой дода шудааст. Аз он ҳар як мутахассиси маълумоти заруриро пайдо карда метавонад, Ҳар як мақолаи луғавӣ дар асоси истифодаи адабиёти эътимоднок навишта шудааст ва забони ЭТ барои хонандагони умум фаҳмост.

Дар ЭТ мақолаҳое, ки ба забону адабиёти тоҷик бахшида шудаанд, аксари онҳо имрӯз ҳам аҳамияти худро нигоҳ доштаанд. Аммо бояд қайд намуд, ки истилоҳоти зиёди сиёсӣ, иҷтимоӣ, ки ба сохти собиқ иттиҳоди шӯравӣ алоқаманданд, ба талаботи имрӯза ҷавоб дода наметавонад.

Республикаи Тоҷикистон мисли дигар республикаҳои Осиёи Марказӣ истиқлоли худро ба даст овард. Акнун вақти он расидааст, ки «Энсиклопедияи миллии тоҷик» таҳия гардад, ки дар он рӯҳияи истиқлол акси худро ёфта бошад.

б) ЭНСИКЛОПЕДИЯИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ

Энсиклопедияи адабиёт ва санъат дар се ҷилд пешбинӣ шуда, ҳоло ҳар се ҷилд (ҷилди 1, 1988, ҷилди 11, 1989, ҷилди 111 2003) дастраси хонандагон гардидааст, ки зиёда 200 ҷузъи чопиро ташкил мекунад ва тахминан 6000 мақоларо фаро мегирад. Ин қомус тамоми соҳаҳои адабиёт ва санъати тоҷикро аз давраҳои қадим то имрӯз дар асоси ҷамъбасту хулосаҳои навтарини илмӣ дар худ инъикос намудааст.

“Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик” тавсифи давраҳои мухталиф – адабиёт ва санъати қадим, асрҳои миёна ва имрӯзаи тоҷик, равияи ҷараёнҳои адабӣ, жанр, сабк, истилоҳот ва образҳои барҷастаи адабиёту санъат, фолклор, мусиқии халқӣ ва классикӣ, хунари тасвирию меъморӣ, театр, сирк ва кино, назария ва масъалаҳои умдаи адабиётшиносӣ, санъатшиносӣ, инчунин тазкираи рисолаҳо ва фарҳангу қомусҳои адабии ниёгон ва соҳаҳои ба санъат оиди археология ва этнографияро дар

бар мегирад. Чанбаъҳои миллӣ ва байналмиллалӣ адабиёту санъати тоҷик, робитаҳои адабию маданияи халқи тоҷик бо маданияти халқҳои республикаҳои бародарӣ, халқҳои ҳамзабони Шарқ осори муштаракӣ адабию таърихӣ мардумони форсизабон ва ғайра дар энциклопедия ҳарҷониба акс ёфтаанд. Дар қомус оид ба олимони адабиётшиносон, адибону мутарҷимон, аҳли санъату маданияти халқҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва хориҷӣ, ки дар тарғиби осори гаронбаҳои адабиёту санъати тоҷик саҳми муносиб гузоштаанд, низ мақолаҳо дарҷ шудаанд.

Дар энциклопедияи адабиёт ва санъат оиди ташкилотҳои иттиҳодияҳои эҷодӣ марказҳои таълимӣ, илмӣ тадқиқотӣ, театру муассисаҳои маданӣ, музею китобхонаҳо, нашрияҳои адабӣ ва ғайра, ки дар тӯли мавҷудият барои пешравию инкишофи адабиёт ва санъати тоҷик хисса гузоштаанд, мақолаҳо ба таъ расидаанд. Дар аксари мақолаҳо, барои он ки хонанда дар бораи мавзӯи матлубаш маълумоти пурратар ҳосил кунад, феҳрасти манбаъҳо дода мешавад.

Дар таълифи энциклопедияи адабиёт ва санъат олимону мутахассисони муассисаҳои илмӣ Тоҷикистон, донишқадаҳои олий, итифоқҳои эҷодӣ, ходимони ҷудогонаи ҳамаи соҳаҳои илму фан, инчунин олимону мутахассисони шаҳру республикаҳо аз шаҳрҳои Тошканд, Самарқанд, Бухоро иштирок намудаанд.

“Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик” барои оммаи васеи хонандагон пешбинӣ шудааст ва аз он маводи заруриро пайдо кардан мумкин аст. Дар энциклопедия расмҳои алоҳидаи арбобони фан ва адабиёт, меъморӣ, санъат, мусиқӣ, кино бо ранги сиёҳ акс ёфта, дар саҳифаҳои алоҳида расмҳои рангаи зебо дорад, ки қимати қомусро боз ҳам зиёдтар мекунад. Ба ғайр аз ин боз қомусҳои тартиб дода шудаанд, ки ягон соҳаи фан ва ҳаёти иҷтимоии инсониятро дар бар мегиранд. Масалан, энциклопедияи рӯзғордорӣ, энциклопедияи меҳнат ва ғайра.

II ЛУҒАТҲОИ ФИЛОЛОҒИ (ЛИНГВИСТИ)

✓ Луғатҳои филологӣ аз ҷиҳати ҳаҷм ва соҳи дарбаргирии таркиби луғавии забон ба ҳелҳо мешаванд, ки асоситаринашон аз зерин иборатанд:

1. Луғати тафсирий
2. Луғати таърихӣ
3. Луғати этимологӣ
4. Луғати тарҷумавӣ
5. Луғати синонимҳо
6. Луғати омонимҳо
7. Луғати антонимҳо
8. Луғати чаппа
9. Луғати басомад
10. Фарҳанги ибораҳои рехта (фразеологӣ)
11. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳо
12. Луғати шева
13. Луғати истилоҳотӣ (терминологӣ)
14. Луғати орфографӣ (имлоӣ) ва орфоэпикӣ

Дар луғати тафсирий асосан лексикаи архаистӣ шумумихалқӣ сабт ёфта, онҳо шарҳу эзоҳ дода мешаванд ва маъноҳои аслию маҷозии калимаю таркибҳо бо мисолҳо аз осори адабиёти бадеӣ таъйид меёбанд. Бигайр аз ин як қисми истилоҳоте, ки дар забони умумихалқӣ ба воситаи асарҳои бадеӣ, матбуоти даври ва нутқи гуфтугӯӣ дохил шудаанд, ба луғатҳои тафсирии дохил карда шуда, ба тарзи илмӣ мухтасаран шарҳ меёбанд.

Чӣ навъе ки дар ҷағза зикр намудем, дар қисми амалии луғатнависӣ (лексикография) дар байни луғатҳои филологӣ (тафсирий) ва энциклопедӣ ҳаҷди аниқ ва муайян гузошта шудааст. Барои боз ҳам аниқ шудани фарқи луғати энциклопедӣ аз филологӣ калимаи "бозор" -ро аз назар мегузаронем:

- БОЗОР 1. Маҳалли махсуси харидуфурӯш
Сиришкатро кунун бошад равой,
Ки бифрӯшӣ ба бозори ҷудой
Фахриддини Гургонӣ
2. Маҷ. Ривочу равнақ
Бинафшазулфе, насринбаре, суманбӯе,
Ки моҳро бари ҳуснаш намонд бозоре.
Саъдӣ

3. Маҷ. чораҷӯй, тадбир

Чу Заҳҳок бишнид гуфтори ӯй,
Ниҳонӣ надонист бозори ӯй.
Фирдавсӣ

4. Маҷ. суд, фоида

Маро бо вай ҷуз ин коре набудааст,
Бурун з-ин кор бозоре набудааст
Ҷомӣ

Бозор афтодан касеро киноя аз бад шудани кори касе

Маро бо дилбаре коре бияфтод,
Диламро низ бозоре бияфтод.
Анварӣ

Бозор задан киноя аз фоидаи дилхоҳ бурдан

Бозор зад он кас, ки кушод аз ту дўконе,
Сармояи суди ду ҷаҳон аст зиёне.
Зухурӣ

Бозор оростан а) киноя аз тадбир қардан, чора
дидан барои фоидаи худ

Чу з-ин гуна бозоре орастанд
Ба хун аз Сикандар амон хостанд.
Низомӣ

б) киноя аз кори касеро ба сомон овардан:

Чу бозори ман бе ман орошти,
Ба он расму оин, ки мехошти.
Зи равнақ мабар нақши ороишам,
Насибе деҳ аз ганҷи бахшоишам.
Низомӣ

Бозор шикастан киноя аз ба аҳволи бад андохтан
ва беравнақ, оҷиз гардонидан;

Бозори касеро тез қардан а) киноя аз нархи чизеро
баланд қардан, харидор зиёд қардан (бо ягон восита);

б) киноя аз ривочу равнақ афзудан, талабгор зиёд
қардан.

Машав тунд, то чораи кори ту
Бисозам, кунам тез бозори ту.
Фирдавсӣ

Дидор менамоиву парҳез мекунӣ
Бозори ту оташи мо тез мекунӣ.
Саъдӣ

ФЗТ ҷ 1. саҳ. 196

Бозор зоҳиран дар асл абозор буд, зеро ки дар чунин чоҳо аксар аз атьима ва абоҳо мефурӯхтанд. Ва ба мурури айём ба маънии мутлақ чои фурӯхтан истеъмоли ёфта. Ва бозори тез ва гарм ва роиҷ аз сифати ўст; на муқобили инҳо бозори ганда ва афсурда ва шикаста на баста ва ғайра роиҷ. Ва лафзи бозор ба маънии суд дар муомала ва равнақ ва ривоҷ низ омада (аз “Баҳори Аҷам”)

Фл.ч. 1, сах.110-111

Бозор (аз бо - яъне хўроки пухта ва пасванди зор) дар ибтидо чои таомфурӯши ва таомхўриро мефаҳмонидааст. Мувофиқи маълумоти баъзе маъхазҳо бозор дар замонҳои қадим ҳамчун чои ҳунарнамоӣ, худситоӣ, зўрозмоӣ, мубоҳисаю муошираи олимону шоирон, ҳар гуна бозиҳо (шатранҷ, дорбозӣ, раққосӣ, мутрибӣ ва ғ) мусобикаҳо (гўштингирӣ, ҷанг андохтани чорпоён ва паррандагон, тирандозӣ) намоиши ҳусну зебоӣ (аз ин чо иборати “бозори ҳусн”) будааст.

Бозор чои муайяни хариду фурӯши мол буда, дар натиҷаи тақсмоти ҷамъиятии меҳнат ва моликиятдор шудани истеҳсолкунандагон пайдо шудааст. Дар ҷамоаи авлодӣ мубодилаи бевоситаи мол аввалин шакли бозор буд. Дар ин шакли бозор одамон маҳсулоти зиёдатиरो байни худ иваз мекунанд. Дар баробари пайдоиши пул хусусияти бозор тағйир ёфта, пул воситаи мубодилаи мол мегардад, доираи бозор васеъ шуда, дар байни шаҳру қишлоқ ва мамлакатҳо мубодилаи мол авҷ мегирад. Ривоҷи тақсмоти ҷамъиятии меҳнат дар байни шаҳру қишлоқ истеҳсоли мол, инкишофи муносибатҳои молику пулӣ боиси пайдоиши бозори дохилӣ (миллӣ) мегардад...

ЭТ. ҷ.1, сах.475

Ба фикри мо, дар байни маъноҳои овардашудаи ҳар се луғат як умумият мушоҳида карда мешавад. Азбаски калимаи “бозор” характери умумиистеъмоли дорад, дар луғати энциклопедӣ дар қисми аввали он шарҳи маъмули он зикр ёфта, баъд аз он қисмати истилоҳотии “бозор” оварда шудааст.

Чӣ навъе ки П.К.Дале қайд мекунад, тарзи маънидодкунии филологӣ ва тарзи маънидодкунии

энциклопедиро ба ҳамдигар муқобил гузоштан нодуруст аст.

1. Луғати тафсири

Дар ин гуна фарҳанго калима ва ибораҳои забон ба тартиби алифбо шарҳу эъзоҳ дода шуда, ҷиҳатҳои грамматикӣ калимаҳо, баромади онҳо, маъноӣ асли ва маъноӣ калима ва доираи истифодаи он бо мисолҳо (баъзан бе мисол) дарҷ меёбанд. Фарҳангои тафсири ба гурӯҳи фарҳангои филологӣ дохил шуда, аз рӯи ҳаҷм ва хусусияти худ ба ҳелҳои зерин ҷудо мешаванд:

а) луғатҳои умумӣ, ки ҳамаи калимаҳо, таркибҳо ва тамоми маводи забонро дар бар мегирад.

б) луғати забони адабӣ

в) луғати осори нависандагони алоҳида

д) луғати асари алоҳида

а) **Луғатҳои умумие**, ки ҳамаи калимаҳои таркиби луғавӣ забонро фаро мегирифта бошанд, дар забони тоҷикӣ ҳоло мавҷуд нест, чунки барои сохтани ин гуна луғат вақти зиёд ва кормандони илмӣ соҳаҳои гуногуни фан талаб карда мешавад. Ин гуна луғат як навъ фарҳанги ҷамъбастананда ба шумор рафта, тамоми воҳидҳои лексикӣ забонро ба як системаи муайян бояд дароварад. Ба гурӯҳи луғатҳои характери умумӣ дошта "Словарь современного русского литературного языка"-ро (иборат аз 17 ҷилд), ки солҳои 1950-1965 нашр шудааст ва 120480 калимаро дар бар мегирад, дохил намудан мумкин аст. Ин луғат нисбати луғатҳои пешинаи забони русӣ характери ҷамъбастанандагӣ дорад ва то андозае лексикаи ҳамаи соҳаҳои ҳаёти инсонӣ дар он акс ёфтааст.

б) Луғати забони адабӣ

Луғате мебошад, ки танҳо аз рӯи навиштаҷот, яъне дар асоси забони адабӣ тартиб дода мешавад. "Фарҳанги забони тоҷикӣ"-ро ба ин гурӯҳ дохил карда метавонем. Лекин дар ин луғат лексикаи забони адабии тоҷик дар асоси ҳуҷҷатҳои хаттӣ асрҳои X-XIX гирдоварда шудааст, ки миқдори он 45 ҳазор калима аст. Ба мо маълум аст, ки таркиби луғавӣ забон бо калима ва таркибҳои нав ҳамеша ғайб мегардад. Калимаҳо маъноӣ нав-иловагӣ пайдо мекунанд ва забон аз ҳисоби калимаҳои иқтибосӣ бой мегардад, ки ин ҳолати забон

дар луғатҳо бояд акси худро ёбанд. Аз ин рӯ ҳоло ҳар чи зудтар дастраси хонандагон гардидани “Луғати тафсирии забони адабии ҳозираи тоҷик” аини муддаост.

Ба майдон омадани “Фарҳанги забони тоҷикӣ” муваффақияти беназири илми филологияи тоҷик ба шумор меравад, ки дар он принсипи фарҳангшиносии пешқадами халқҳои бародарӣ, Европа ва таърихи бон луғатнависию форсу тоҷик як навъ чамъбасти худро ёфтааст.

Забони тоҷикӣ дар тӯли чандинасраи инкишофи худ қиёсан кам тағйир ёфтааст ва аз ин рӯ ҳам муосирони мо асарҳои Рӯдакию Фирдавсӣ ва Синою Ҷалолиддини Румиро бидуни ягон душвории калон хонда, фаҳмида метавонанд. Лекин бо вучуди он хонандаи имрӯзае, ки адабиёти классикии форсу тоҷикро ба таври амиқ сарфаҳм равад, ба луғатҳои тафсирии мӯҳтоҷ аст, ки роҳбалад ва машваратчиӣ ӯ бошад. Ин вазифаро “Фарҳанги забони тоҷикӣ” то андозае ба сомон расонида метавонад.

Чунон ки дар муқаддимаи “Фарҳанг” қайд шудааст луғатномаи мазкур тафсирии луғати забони классикист ва фақат шарҳи тавзеҳӣ ҳамон калимотеро дар бар мегирад, ки дар асарҳои назму наср (аз қарни X то ибтидои асри XX) дучор мешавад. Пас, “Фарҳанги забони тоҷикӣ” пеш аз ҳама луғати тафсирии таърихист, на фарҳанги нормативии забони ҳозираи тоҷикӣ. Бинобар он ҳангоми мутолиаи фарҳанг ба ин ҷиҳати масъала эътибор додан шарт аст. Барои мисол калимаи “меҳнат”-ро мегирем. Ин калима дар фарҳанг чунин шарҳ дода шудааст:

Меҳнат 1. Мусибат, бало, бадбахтӣ, идбор.

Ва амир халаф донист, ки меҳнат расидааст, ки пеши фарзанд бояд ҳаме гурехт.

“Таърихи Сиистон”

Зи нодон гурезӣ, ба доно шитобӣ,
Зи меҳнат раҳонӣ, ба давлат расонӣ.

Манучехрӣ

2. Ранҷ, азобу укубат, машаққат, захмат,
Ба ёди ҳумоюн қадах нӯш кард,
Ҷаму меҳнати раҳ фаромӯш кард.

Ҳочу

Маънои имрӯзаи ин калима тағйир ёфта, ба як ималиёти пуршараф ва суруровар табдил ёфтааст. Дар ҷараёни инкишофи таърихии забон тағйир ёфтани маънои калимот як амри қонунист.

Аз ин нуқтаи назар “Фарҳанги...” на фақат аҳамияти таърихӣ дорад, вай балки манбаи калимоту таркиб, истилоҳоте мебошад, ки аз ҷиҳати шаклу мазмун имрӯз ҳам қобили қабуланд. Фарҳангро мутолиа намуда мо бисёр намунаи тарзҳои муштақот, эҷоди калимаҳои мураккабу муштақот ва истилоҳозиро пайдо карда метавонем, ки истифодаи онҳо имрӯз айни муддаост.

Дар муқаддимаи фарҳанг зикр шудааст, ки миқдори луғат ва ибороти дар картотекаи Институти забон ва адабиёти Академияи илмҳои Тоҷикистон қайд гардида, қариб ба 500 ҳазор карточка расида бошад ҳам, дар луғатнома ба истилоҳот ва калимоте имтиёз дода шудааст, ки ҷӣ аз ҷиҳати шакл ва ҷӣ аз ҷиҳати маъно ба андозаи қаноатбахш таъйид ёфтаанд.

Аз ин ҷиҳат истинод ба мисолҳо принципи асосии фарҳанг қарор дода шудааст. Ба сабаби чандон калон нашудани ҳаҷми фарҳанг барои таъйиди ҳар маънои калима (ибора ҳам инчунин) аз осори муаллифони гуногун фақат ду ва баъзан се мисол гирифта шудааст. Дар фарҳанг аз маъноҳои тасодуфӣ, маъҷозӣ, ки як мисоли муғлақ доранд, сарфи назар карда шудааст.

Дар фарҳанг як миқдори муайяни истилоҳоти фанӣ, мисли нучум, фалсафа, динӣ, адабиётшиносӣ, забоншиносӣ ва ғайра низ дохил карда шудаанд ва онҳо аксаран ба таври илмӣ мухтасаран шарҳ ёфтаанд. Вале ин ҷо ҳаминро қайд кардан лозим аст, ки баъзе истилоҳот аз фарҳанг берун мондаанд ё ки шарҳи саҳеҳ нашудаанд.

Дар паҳлӯи калимаҳои тафсиршаванда навишти он ба алифбои арабиасоси тоҷикӣ сабт шудааст. Дар охири ҷилди 2 “Мифтоҳи калимаҳои фарҳанг ба алифбои арабии тоҷикӣ” оварда шудааст.

Дар тартибу таҳияи “Фарҳанги забони тоҷикӣ” олимони шинохтан тоҷик ва шоирон М.Раҳимӣ, А.Дехотӣ, Т.Зеҳнӣ, В.А.Капранов, А.Л.Бухоризода, И.А.Ализода, С.З.Арзуманов, Ҳ.Р.Рауфов, Ҳ.Мухсинзода, М.Азизӣ-Мешкин В.Маҳмудӣ, Раҳим Ҳошим, А.Сангинов, А.Нуров,

А.Воҳидов ва як гурӯҳи калони кормандони техникаи иштирок намудаанд.

Фарҳанг дар зери таҳрири умумии М.Ш.т Шуқуров, В.А.Капранов, Раҳим Ҳошим, Н.Маъсумӣ нашр шудааст.

Дар ҷамъ овардани маводи фарҳанг ва ба картотекда гузаронидани мисолҳо олимони Самарқандӣ М.Солҳонӣ (Тамҳид) Н.Валихоҷаев, А.Азизов (Ҷомеъ) Р.Эгамбердиев, Қ.Муҳиддинов низ ширкат варзидаанд.

в) Луғати осори нависандагони алоҳида

Дар таърихи фарҳангшиносии тоҷик луғатномаҳои мавҷуданд, ки калимаю таркибҳои осори ин ё он нависандаро ба як тартиби муайян танзим намуда, бо ҳамин хизмати нависанда ё шоирро дар бой намудани таркиби луғавии забон нишон додаанд.

Дар таърихи фарҳангшиносии тоҷик ва дигар халқҳо низ фарҳангҳо ин гуна таълиф шудаанд. Масалан, "Фарҳанги осори Ҷомӣ", "Фарҳанги ашъори Рудақӣ", "Навои асарлари луғати". "Луғати осори Айнӣ" ва ғайраро зикр намудан мумкин аст.

Фарҳанги осори Ҷомӣ

Ин фарҳанг барои фаҳмидани осори суҳанвари бузург Абдураҳмони Ҷомӣ, дарк кардани ҷилоҳои маъноӣ ва эстетикӣ эҷодиёти серпахлуӣ шоир ёрӣ мерасонад ва барои омӯхтани таърихи адабиёти бадеӣ, забон ва воситаҳои гуногуни тасвир, услуби офаридани тип ва образҳои бадеӣ, ҷиҳатҳои мухталифи вазн ва кофияи шеъри адабиёти классикӣ, санъатҳои ба худ хоси суҳан, услуби фардии шоир ва нависандагони алоҳида ҳарчониба истифода шуда метавонад. Дар фарҳанг захираи бои луғавии осори шоир, шарҳи амиқи калимаю ибораҳо, барои таъини маъно истифода шудани мисолҳо, хусусиятҳои дигари асар, аз ҷумла ҷиҳатҳои услубӣ ва қисман грамматикӣ онро низ инъикос менамояд.

Фарҳанг мувофиқи тартиби алифбо таълиф ёфта дар он зиёда аз 15 ҳазор калимаю ибораҳо интихобан маънидод карда шудаанд.

Дар фарҳанг тамоми маъноҳои истеъмолии калимаю ибораҳо пурра инъикос ёфтаанд. Дар баъзе мавридҳо барои асоснок кардани тафсири маъноҳои истеъмолий, маъноӣ маъмулӣ ва аслии калимаҳо зикр карда мешаванд, ки ин барои муайян кардани доираи

душвори "Шоҳнома"-ро дар асоси матн абёти асар аз назар гузаронида, кори ҳақиқии лексикологию лексикографиро анҷом додааст.

Нӯшин дар луғати "Воҷаномак"-и худ ба овардани исмҳои хос кам эътибор додааст. Муаллиф бисёр калимоти мураккаб монанди: бадгумон, некаhtar, бодсард, некидиҳиш, некигумон ва як гурӯҳ воҳидҳои фразеологиро низ шарҳ додааст. Дар фарҳанг барои таъйиди маънои асли ва маҷозии калимаҳо баъзан порчаи шеърӣ оварда шуда аст, ки дар он маънои калима баралло равшан мешавад. Нӯшин барои тасдиқи маънои калима аз фарҳангҳои дигар "Луғати фурс", "Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ" ва абёти шоирони дигарро инз истифода бурдааст. Дар Европа низ оиди "Шоҳнома"-и Фирдавсӣ луғатнома тартиб дода шудааст, ки машхуртарини он луғати Вольф (олими немис) мебошад.

Чӣ навъе ки муаллиф дар сарсухани луғати худ менависад, ӯ қариб ҳамаи калимаҳо, чӣ душвор ва чӣ осон, номҳои одамон, кахрамонон, подшоҳон ва паҳлавонон, номи ҷойҳои географӣ, таърихӣ ва ғайраро бо диққати тамои гирд оварда ва онҳоро бо тартиби алифбо (бо хатти арабӣ, ки тарҷумаи онҳо ба немисӣ дода шудааст) бо нишон додани мавриди истифодаи ҳамаи луғат ва номҳоро дар сар то сари "Шоҳнома" қайд кардааст ва ин кори бузургро дар муддати 20 сол аз рӯи нусхаҳои нодиртарини "Шоҳнома" ба анҷом расонидааст.

Яке аз луғатҳои "Шоҳнома", ки имрӯз дастраси хонандагони сершумор шудааст, ин "Луғати мухтасари "Шоҳнома" (тартибдиҳанда Иброҳим Ализода) мебошад, ки он аз рӯи 661 саҳифаи мошиннависи муаллиф дар зери таҳрири такмили Ҳофиз Рауфов ва Зоҳир Аҳрорӣ ба нашр таҳия шудааст. Ба нашр таҳиякунандагон ин дастнависро ба асоси гирифта, онро аз ҷиҳати лексикографӣ тамои аз сари нав кор карда, манзури хонандагон намудаанд. Дар «Луғат» наشري хати кириллии "Шоҳнома" аксар тарзи талаффузи тоҷикии калимаҳо ба назар гирифта шудааст: фиродун-фаридун, чишм-чашм, миҳр-меҳр, Широз-Шероз ва ғ.

Дар "Луғат" маънои калимаҳо вобаста ба матн аз рӯи луғатҳои машхур шарҳу эзоҳ дода шудаанд. Ба як гурӯҳ калима ва ибораҳои забони "Шоҳнома" аҳамият дода

шудааст, ки дар фарҳангҳои дигар, аз ҷумла дар
“Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба назар намерасанд
Масалан, роҳ – ғам, мотам, андӯх; сарм – хунук, сард
фанг – бадбахтӣ, парешонӣ; бетобӣ;

Ду гӯшаш ба ханҷар чу сӯроҳ кард,
Дили марзи Тӯрон пур аз роҳ кард.

Сапеда чу аз кӯҳ сар баркашид,
Шаб он чодари сарм бар сар кашид.

На номаст ёро на низ аст фанг
Маро ангубин доду буд он шаранг.

Як хусусияти ба худ хоси ин “Луғат” аз он иборат аст,
ки дар он номҳои ашхос, ки дар “Шоҳнома” дучор
мешаванд, оварда шуда, тамоми маъноҳои онҳо зикр
меёбанд, лекин барои таъкиди ҳар як ном додани мисоли
алоҳида ҳатмӣ доништа нашудааст.

Баҳром 3. Номи писари Ҷӯдарз, паҳлавони эронӣ; 4.
Номи як эронӣ дар замони Кайхусрав; 5. Писари Зарасп,
яке аз наҷибони Эрон дар замони Луҳросп; 6. Номи яке
аз Ашкониён; 7. Номи яке аз подшоҳони Эрон, писари
Урмузди Шопур; 8. Номи подшоҳи Эрон Баҳром. 9. Номи
подшоҳи Эрон писари Баҳром; 10. Номи подшоҳи Эрон,
писари Шопур; 11. Баҳроми Ҷӯр, подшоҳи Эрон, писари
Яздгирд; 12. Номи яке аз наҷибони Эрон дар замони
Баҳроми Ҷӯр; 13. Номи падари Баҳроми Чӯбина; 14. Яке
аз наҷибони Эрон, падари Баҳром; 15. Номи мӯбади
Нӯшервон; 16. Сардори лашкари Хурмузд; 17. Номи яке
аз наҷибони Эрон дар замони Хурмузд, писари Баҳром
аз насли Сиёвуш; 18. Номи сардори лашкари Хусрави
Парвиз, 19. Маҷ. Шамшер:

Зани козуру козуру мӯҳраро
Биёред Баҳрому ҳам Зӯҳраро.

Дар луғатҳои маъмули забон баъзе ҷиҳатҳои хоси
услубии асарҳои ҷудогона мумкин аст инъиқос наёбанд.
Масалан, калимаҳои девзод, мурғпарварда дар
фарҳангҳо ба маънои маъмули худ (аз насли дев,
парваридаи мурғ) тафсир шудаанд. Вале дар ин луғат,
ки луғати асари ҷудогона аст, дар матни байти зерин
тафсири маънои махсуси истеъмолии калимаҳои
мазкурро мебинем: Девзод – аз насли дев, киноя аз

Рӯдоба – духтари Меҳроби Кобули, ки хеши Заҳҳок буд;
муқобили мурғпарварда, ки киноя аз Зол аст;
Аз ин мурғпарварда, з-он девзод,
Чӣ гуна барояд ҳамоно наҷод.

Ту ин бандаи мурғпарвардаро,
Ба хориву зорӣ баровардаро.
Расон то ба ман, ё маро роҳ кун,
Сӯи ўву ин ранҷ кўтоҳ кун!

Дар ин луғат калимаҳои арабии иқтибосӣ, ки дар “Шоҳнома” истеъмол шудаанд, низ ба кадри кифоя шарҳ дода шудаанд. Дар адабиёти илмӣ доир ба миқдори калимаҳои арабии иқтибосии “Шоҳнома” фикрҳои гуногун гуфта шудаанд. Баъзеҳо миқдори захираи арабии асарро беш аз панҷсад нишон диҳанд, баъзе зиёдтар аз нӯҳсад қайд намудаанд. Вале ин луғат ҳамаи захираи арабии иқтибосии асарро дар бар намегирад. Бо вучуди он дар мисоли моддаҳои луғавии фарҳанг хусусиятҳои маъноӣ, сохт, доираи истеъмол ва вазифаҳои услубии онҳоро ба қадри имкон идрок кардан мумкин аст: аду, акбар, амон, аҳл, ақл, аҷаб, даъво, даҳр ва ғайраҳо ба назар мерасанд, ки хусусияти умумии истеъмоли доранд, аммо дар матни асар ба вазифаҳои махсуси услубӣ истифода шудаанд.

Миқдори умумии калимаҳои эзоҳшавандаи луғат 4300 калима аст, ки аз инҳо зиёда аз 350 ададро калимаҳои арабии иқтибосӣ ташкил медиҳанд. Дар фарҳанг баробари калимаҳои тоҷикии маъмул як идда калимаҳои мавҷуданд, ки имрӯз онҳо камитеъмоланд ё ин ки ба гуруҳи калимаҳои архаистӣ мансубанд. Ба майдон омадани “Фарҳанги мухтасари “Шоҳнома” ба дӯстдорони эҷодиёти Фирдавсӣ як дастураламали хубест, ки барои фаҳмидани асли мақсад ва ҷилоҳои маъноии калимаю ибораҳо, ки шоир истифода бурдааст, кўмак мерасонад ва тартибдиҳандаи он Иброҳим Ализода меҳнату заҳмати зиёдеро сарф намудааст.

2. Луғати таърихӣ

✓ Луғатҳои таърихӣ таркиби луғавии забонҳои қадим ё давраҳои муайяни забонро дар бар мегиранд. Дар луғатҳои таърихӣ маъноии калимаҳо, ки дар давраҳои мухталифи таърихӣ истеъмол шудаанд, шарҳу маънидод

карда мешаванд. Луғатҳои таърихӣ бо сохт ва хусусияти худ ба луғатҳои этимологӣ монандӣ доранд. Зеро дар ин луғатҳо ба ғайр аз ҷиҳатҳои маъноӣ таърихӣ калима баъзан ба этимологияи он низ ишора карда мешаванд. Масалан, шарҳ додани калимаҳои суғдӣ ё паҳлавӣ вазифаи луғати таърихӣ аст. Аксар вақт луғатҳои таърихӣ ва этимологӣ якҷоя тартиб дода мешаванд. Луғати В.И.Абаев “Луғати таърихӣ-этимологии забони осетинӣ” (“Историко-этимологический словарь осетинского языка”, Москва, 1958) ба гурӯҳи ҳамин гуна луғатҳо дохил мешавад.

Баъзе аз луғатҳои қадима мисли “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ”, “Луғати фурс” ва “Бурҳони қотей”-ро ба гурӯҳи луғатҳои таърихӣ дохил кардан мумкин аст. Азбаски “Фарҳанги забони тоҷикӣ” дар асоси осори адабиёти классикӣ ва фарҳангҳои қадима тартибу танзим шудааст, он низ баъзе хусусиятҳои луғати таърихиро дорост. Калимаҳое, ки дар фарҳангҳои қадима ҷо дода шудаанд, ба давраҳои гуногуни забонамон тааллуқ доранд. Масалан, ҳангоме ки мо бо калимаҳои эзоҳшавандаи “Луғати фурс” шинос мешавем, мушоҳида кардан мумкин аст, ки аксарияти он калимаҳо дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ қор фармуда намешаванд, аммо баъзеи он калимаҳоро дар ашъори Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ пайдо кардан мумкин аст:

Фофо чизе некӯ ва бадеъ бошад:

Ту ҳамегӯӣ шеър то фардо
Бахшидам хоҷа ҷомаи фофо.
Булҷавҳар

Ғас зишт (ганда) бошад:

Дилро ду руҳи ту бас хубаст
Аз ҷӣ бо ёр кори ғас кунӣ.
Умора

Дарғон шаҳрест аз ин сӯи Самарқанд:

Яке аз ҷой барҷастам чунон шери биёбонӣ,
Ваъиде барзадам чун шер ба рӯбоҳи дарғонӣ.
Абулаббос

Ин гуна мисолҳоро дар дигар луғатномаҳо хусусан “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ” ва “Бурҳони қотей” пайдо кардан мумкин аст, қисми зиёди онҳо аз забони паҳлавӣ ва суғдӣ ба забони тоҷикӣ боқӣ мондаанд.

3. Луғати этимологӣ

Дар луғатҳои этимологӣ маънои аслии калима ва баромади онҳо муайян карда мешаванд. Худи калимаи “этимология” юнонӣ буда, этимон – ҳақиқат, маънои ҳақиқии калима ва логос – таълимот аст. Дар забони арабӣ **вачҳи таслиа** ва дар забони форсӣ “иштиқоқ” мегӯянд. Дар ин гуна луғатҳо калимаҳои ҳар як забон аз ҷиҳати баромад, яъне ба кадом забон тааллуқ доштани он, тағйиротҳои фонетикӣ, ки калима аз саргузаронидааст ва сайри таърихӣ маъноии он бо далелҳо собит меёбад. Масалан, дар натиҷаи муқоиса ва муқобила исбот шудааст, ки гурӯҳи забонҳои эронӣ аз як забон ҷараён ёфтаанд ва ҳамаи ин забонҳо ба оилаи забонҳои ҳинду-аврупоӣ тааллуқ доранд. Дар таърихӣ лексикографияи тоҷик гарчӣ луғати махсус этимологӣ мавҷуд набошад ҳам, дар баъзе фарҳангҳо (“Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ” ва “Ғиёс-ул-луғот”) ба ғайр аз нишон додани мансубияти калима ба ин ё он забон, кӯшиши кушода додани ҷузъҳои калимаҳои мураккаб ё ин ки маънии аслии калимаҳо ва тағйироти таърихӣ фонетикӣ онҳо мушоҳида карда мешавад: дар “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ” маънои аслии калимаи позаҳр чунин нишон дода шудааст:

Позаҳр тарёк бувад. Дар асл повзаҳр, яъне поккунанда ва шӯяндаи заҳр, чи пов ба маънои пок кардан ва шустан омада, ба мурури айём ва тағйири алсина “вов”-ро ҳазвф намуда, позаҳр хандаанд ва муарраби он фодзаҳр аст. ФҶ. саҳ. 78 б.

Кок... чизе хушкро гӯянд ва гӯштеро, ки хушк карда қадид созанд кок хонанд ва мардумон ба ғалат онро “қоқ” гӯянд, чӣ ба яқин ин лафз порсист на арабӣ ва туркӣ ва дар каломи порсӣ ба иттифоқи ҷум хур қоф наёмада. Пас маълум шуд, ки гӯшти хушкардари кок бояд гуфт. Одамӣ ва дигар ҳайвоноти лоғарро ба воситаи хушкӣ бадан низ кок хонанд, чунончӣ, ҳақим Анварӣ дар ҳаҷви занакӣ лоғар гуфта:

Дӯш чун амақон зи хонаи хеш
Сӯи гавҳарситин кок шудам.
Ҳеч алқисса то ба гардану риш
Ҳамчун чулоҳа дар мағок шудам.

Фараз ки Ҳаким Анварӣ коқ-и ба маънии лоғари ва
хушкиро бо мағок қофия сохт. ФҶ.саҳ 128.б.

Дар “Ғиёс-ул-луғот” зимни калимаи коқ чунин
меҳонем: коқ дар “Мунтахаб” навишта, ки нони тунук ва
қаъақ муарраби ўст; ва дар “Сироҷ” курси нони рағбатӣ
Ғл ҷ.2 саҳ156.

Дар зимни калимаи “қоқ” Муҳаммад Ғиёсиддин чунин
менигорад:

қоқ лафзи туркист; ба маънии гўшти хушк кардашуда
ки онро бирён карда меҳўранд ва маҷозан ба маънии
лоғар ва назор (аз “Бурҳон”) ва дар “Мунтахаб” навишта,
ки ба маънии марди бисёр дароз ва дар “Рисолаи
муарработ” навишта, ки қоқ ба маънии қисмест аз нон,
муарраби коқ нест, балки тасарруфи форсизабонон аст,
ки меҳоҳанд, ки ба маҳрачи ҳарф зананд, коқ-ро қоқ
гўянд.

Ба фикри мо, ҳамин гуфтаи охирини Муҳаммад
Ғиёсиддин саҳеҳ аст, чунки дар “Фарҳанги забони
тоҷикӣ” зери калимаи қоқ ба маънии хушк, хушкшуда
танҳо шеърӣ Сайидо оварда шудааст:

Чун фалак аз меҳру маҳ бар суфра дорам нони қоқ,
Рӯзу шаб шармандагӣ аз меҳмон бошад маро.

ФЗТ.ҷ. 2. саҳ.702

Подшоҳ номест бостонӣ ва маънии под ба се тарик
зикр ёфт: под-се маънӣ дорад. Аввал, ба маънии пос ва
посбон бошад. Дуввум, ба маънии поидан ва пояндаги
омада, саввум, тахтро номанд ва он дар асл пот буда, ба
мурури айём ва тағйири алсина “то”-ро ба “дол” табдил
дода под гуфтанд ва шоҳ ба чаҳор маънӣ дида омада.
Аввал, чизе бувад, ки ба сирату сурат аз амсол беҳтар ва
бузургтар бошад, чунончӣ байти хубро шоҳбайт ва
савори хубро шаҳсавор ва роҳи васеъро шаҳроҳ ва тире
бузурге, ки бад он хонаро пўшанд, шоҳтар хонанд ва
амсоли ин бисёр аст. Дуввум, домод бошад, саввум, ба
маънии асил ва чаҳорум худованд бувад...

Хоҷа Афзалиддини Кошӣ дар рисолаи “Созу пероя”
оварда, ки подшоҳ номест бостонӣ ва шоҳ дар сухани
бостонасл бошад ва под-поидан ва дорандагӣ, яъне асл
ва худованди поидан ва дорандагӣ. ФҶ.саҳ 77а.

Дар кушодани маънои аслии калима, тағйиротҳои
фонетикӣ он ва муайян намудани таркиби калимаҳои

мураккаб Муҳаммад Фиёсиддин низ анъанаи пешиниёни
қудро асосан давом додааст, валекин ў дар баъзе
қолатҳо қадаме ба пеш гузоштааст.

Аз “Фиёс-ул-луғот” чанд мисол меорем, ки дар он
шодқиқи Муҳаммад Фиёсиддин оиди ин ё он калима
баралло намоён шуда меистад.

Дарвеш ... ба маънии хоҳанда аз дарҳо ва ин дар асл
дарвез буд, зеро ба шини мўъчама бадал карданд. Ва
дарвез дар асл даровез бувад ба маънии овезанда аз
дар. чун гадо ба вақти суол аз дарҳо меовезад, яъне
дарҳоро мегирад, лиҳозо гадоро дарвеш гуфтанд. Ва
баъзе муҳаққиқон навиштаанд, ки дарвеш дарюз буд.
Дар миёни ё ва вов қалби маконӣ карданд дарвез шуд,
баъдуҳу зо-ро ба шин бадал карданд. Ва юз сигаи амр
аст, аз юзидан, ки ба маънии чустуҷӯ кардан аст. Ин
ваҷҳи охир мустафод аст аз “Сироҷ-ул-луғот” ва ваҷҳи
аввал, ки собиқ мазкур шуд аз “Мадор” ва “Муайид” ва
“Сурурӣ”. Бидон чун итлоқи ин лафз бар худорасидагони
гўшанишинони содиқ намеояд ва зебо наменамояд,
лиҳозо фақири соҳибмаърифатро ба ҷиҳати тамиз
дурвеш (ба зимми дол) бояд гуфт. Дар ин сурат мураккаб
бошад аз дурр, ки ба маънии марворид аст ва веш, ки
дар асл вош бувад мазиди алайҳи вош, ки калимаи
ташбеҳ аст. чунонки сор мазиди алайҳи сар. Бадуҳу вов-
ро касра дода, алифро ба қоидаи имола ё-и маҷхул
карданд. Фақир муаллиф ба дуои дурвешон аз қавонини
форсия истихроҷ намуда. Агар мунсифон писанд намоянд
фибаҳо ва илло маъзур доранд. Ғл. ҷ.1. саҳ. 330.

Гардун фалак ва ба ҳиндӣ годӣ (готӣ) гўянд. Ва
маҳфӣ намонанд, ки гардун мураккаб аст аз гард ба
маънии гардидан ва (вову нун), ки дар асл алифу нун
буда, пас гардун дар асл гардон бошад ва табдили ҳуруф
иллати бисёр аст. Ғл, ҷ.2. саҳ.192.

Тарҷумон ба маънии фасеҳ ва теззабон ва хуштақрир;
ва касе ки донандаи ду забон бошад, ки соҳиби як
забонро ба соҳиби дигар забон бифаҳмонад. Ва ин
муарраби тарзубон аст ва замми ҷим аз он аст, ки зубон
(ба замми аввал аст) ба фатҳ наёмода. Ва баъди
муарраб кардани ин лафз масдар ва афъол ва асмое аз
он аҳз карданд. Чун: тарҷима, тарҷаматан, ... (аз
«Рисолаи муаррабат»-и Мулло Абдурашид соҳиби

“Рашидӣ”) ва дар “Кашф” ва “Мадор” ва “Мунтахаб” низ ба замми чим аст; ва дар “Муайид” ба фатҳи чим (яъне тарҷамон) ва дар “Суроҳ” ба зам ва фатҳи чим, ба маъни тилмоҷӣ. Ва лафзи тарҷумон ба маънии товон низ омадааст... Ғ.ҷ.1, саҳ.190.

✓ Этимология тавассути методи муқоисавӣ-таърихи алокаи морфемаҳо ва калимаҳоро муайян менамояд. Этимологияи ду хел мешавад: Этимологияи илмӣ ва халқӣ. Дар этимологияи халқӣ пайдоиши калимаҳо дар асоси ҳамоҳангии тасодуфии онҳо ба назар гирифта мешавад. Масалан, дар этимологияи халқӣ калимаи “дахмарда”-ро ба “дах” шумора ва “мард” ҷудо мекунанд. Ҳол он ки ин калима аз даҳм-донишманд ва мартак-мард, одам-и забонҳои қадимии эронӣ таркиб ёфтааст. Дар луғатномаҳои қадима этимологияи халқӣ-бобфта низ дучор мешаванд, ки ҳар муаллиф дар асоси таҷриба ва дониши худ оиди ин ё он калимаю ибора фикри худро гуфтааст.

Дар забоншиносии тоҷик луғати этимологияи нисбатан пурра тартиб дода нашудааст, чунки барои таҳияи ин гуна луғат бисёр забонҳои зиндаи имрӯза ва матрукро, ки забони тоҷикӣ аз он мабдаъ мегирад, доништан лозим мешавад.

Намунаи луғати этимологӣ дар забони тоҷикӣ ба қалами Р. Ҷўраев мансуб аст, ки он “Этимологияи 100 калима. (Душанбе 1985) ном дорад.

4. Луғати тарҷумавӣ (дузабона)

✓ Луғатҳои дузабона ба гурӯҳи фарҳангҳои филологӣ дохил шуда, дар онҳо калимаю ибораҳои як забон ба забони дигар тарҷума карда мешавад.

Дар таърихи фарҳангшиносии тоҷик ин гуна луғатҳо дар охири асри XIX таҳия шуда буданд:

а) “Луғати русӣ-тоҷикӣ” соли 1899 дар Когон ва бори дигар соли 1913 дар Тошканд чоп шудааст. Муаллифи ин луғат Шохҳайдар Ҳотамбоев мебошад. Калимаҳо аз рӯи маънӣ ва мавзӯъ зери сарлавҳаҳои “замироҳ”, “феълҳо”, “кулли мавҷудот”, “зухуроти ҳаво”, “ишколи одамизод” ва ғ. ҷой гирифтаанд, ки ин барои бе душворӣ пайдо кардани калимаи зарурӣ ёрӣ мерасонад. Аз ин луғат русзабонҳо ва тоҷикон истифода мекарданд,

чунки дар он калимаю иборот ба алифбои русӣ ва ҳуруфи арабиасоси тоҷикӣ навишташуда шарҳ ёфтаанд.

б) **“Луғати русӣ-тоҷикӣ”**. Дар аввали соли 1930 бо ташаббуси Комиссариати халқии маориф ва нашриёти давлатии Тоҷикистон, дар Самарқанд ҳайате ташкил шуда ба тартиб додани луғати русӣ-тоҷикӣ шурӯъ намуд. Луғати мазкур аз ду ҷилд иборат буда, он солҳои 1933-1934 нашр гардидааст.

Дар офаридани луғати русӣ-тоҷикӣ хизмати устод Айни ниҳоят бузург аст. Яке аз тартибдиҳандогони ин луғат Раҳим Ҳошим нуктасанҷӣ ва луғатдонии С.Айниро қайд намуда чунин менависад: “Дар аснои кор дар болои ин луғат ба вуқуфи С.Айни ба сарвати хеле бузурги забони адабӣ ва халқии тоҷик ва дониши вай ба нозуқиҳои забони мо, ба диққати вай дар ҷустуҷӯ ва истеъмоли калимаҳои ҷудоғона на фақат ба луғатдонӣ, балки луғатшиносии вай ба хӯрдагириҳои вай дар ҷумлабандиҳо ва эҳтиёткориҳои вай дар истеъмоли калимаҳои ҳанӯз нави номаълум ба ғамкорӣ ва дилсӯзии вай ба забони адабии мо, ба масъулият ҳис кардани вай дар аснои навиштани ин ё он калима, ба саҳтгирӣ ва интизомдӯстии вай боварии тазазулнопазире ҳосил кардам.

Ба ин луғат аввалин бор бисёр истилоҳҳои косибӣ ва ҳунармандӣ, номи асбобу анҷомҳои корӣ, истилоҳҳои гуногуни илмӣ ва адабӣ дароварда шуда буд, ки то он рӯз дар ҳеч кучо қайд ва нашр нашуда буданд ва барои ёфтани муайян кардани онҳо устод Айни ва хусусан Саидризо Ализода баъд аз кор ба пеши косибу ҳунармандон рафта, бо онҳо сӯҳбат карда, пас аз таҳқиқ он калимаҳоро ба луғат дохил карда буданд.

Ҷиҳати ҷолиби диққати ин луғат аз он иборат аст, ки дар вай муродифҳои тоҷикӣ басо моҳирона интиҳоб шудаанд, балки аз ин ҳам иборат мебошанд, ки дар бисёр мавридҳо дар шарҳи як калимаи русӣ аз ду то 7-8 муодилҳои тоҷикӣ дода шудаанд.

Асоси луғатномаи он (калимаҳои тарҷумашаванда) аз луғати тафсирии В.И.Даль (нимаи дуҷуми асри XIX) гирифта шудааст. Бинобар ин дар “Луғати русӣ-тоҷикӣ” бисёр калимаю ибораҳои замонавӣ дохил нашуда буданд ва ба талаботи замон ҷавоб дода наметавонист.

в) “Луғати русӣ-тоҷикӣ” ин луғат дар арафаи 20 солагии ҷашни республикаи Тоҷикистон нашр шудааст. Калимаҳои қисми русии он аз луғати чорҷилдаи забони русӣ (дар зери таҳрири проф. Ушаков) гирифта шудааст.

Луғат аввал дар ду ҷилд пешбинӣ карда шуда буд ва бояд 63000 калима (мақолаи луғавӣ)-ро дар бар мегирифт. Аммо дар таҳрири охирин бисёртар аз ҳисоби калима ва ибораҳои архаистӣ кӯтоҳ карда шуд. Дар луғат калимаҳое, ки ба соҳаҳои гуногуни фан ва техника дахлдоранд, бисёртар ҷой дода шудааст.

Инчунин ибораҳои озод ва устувор, ки дар забони русӣ зиёд дучор мешаванд, низ дохил карда шудаанд. Қайду ишораҳои услубӣ ва грамматикӣ, инчунин қайду ишораҳои нишондиҳандаи соҳаҳои истеъмоли калима зиёд карда шудаанд.

Дар таҳияву нашр намудани ин луғат А. П. Дехоти заҳмати зиёдеро аз сар гузаронида буд ва барои беҳтару хубтар шудани сифати ин луғат шабҳои зиёдеро рӯи карда буд. «Луғати русӣ-тоҷикӣ»-и соли 1949 45 ҳазор мақолаи луғавиро ташкил мекунад.

г) “Луғати русӣ-тоҷикӣ” Дар таркиби луғавии ҳам забони русӣ ва ҳам тоҷикӣ калимаю ибораҳои нав ба вуҷуд омаданд. Кормандони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АФ Тоҷикистон ба таҳияи “Луғати русӣ-тоҷикӣ”-и нисбаттан мукамалтар шурӯъ намудаанд, ки он соли 1985 нашр гардид.

Ин луғат албатта аз луғати русӣ-тоҷикии соли 1949 бартарӣ дорад ва он 72 ҳазор мақолаи луғавиро дар бар мегирад. Дар он бисёр истилоҳоти фанҳои гуногун, зарбулмасалу мақолҳои забони русӣ бо муродифоти забони тоҷикӣ дохил шудаанд.

Ба ғайр аз ин як гурӯҳ калимаҳои таърихӣ, ки аз забони халқҳои Осиеи Марказӣ ба забони русӣ иқтибос шудаанд бо шакли каме тағйироти фонетикӣ дар забони русӣ истеъмол мешаванд, низ сабат шудаанд: Медресе, Казий, хонакок, Мударес, дервиш, диван, бай ва ғ.

г) Луғати тоҷикӣ-русӣ маълум аст, ки дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX бисёр фарҳангҳои дузабона форсӣ-русӣ, форсӣ-туркӣ, форсӣ-англисӣ таҳия шудаанд ва дар онҳо анъанаи фарҳангшиносии тоҷику форс як навъ давоми худро ёфтаанд.

Кор дар бораи ин луғат ҳанӯз солҳои 30-юм шурӯъ шуда буд. Ин луғат асосан барои касоне, ки забони тоҷикиро меомӯхтанд ва касоне, ки ба омӯхтани забони русӣ сару кор доштанд, пешбинӣ шуда буд.

Дар ин луғат баъди додани муродиф ё тоаҷумаи русӣ калима ё ибораҳои аз асарҳои нависандагону шоирони тоҷик мисолҳо оварда мешуд. Ин принсипи пешгирифтаи муаллифон мавқеъву мавриду истеъмоли калимаи тарҷумашавандаро нишон меод. Камбудии ин принсип аз он иборат буд, ки ҳаҷми луғат нисбатан калон мешуд ва аз тарафи дигар, дар луғатҳои дузабона аънаи мисолдихӣ маъмул нест.

Соли 1947 ба тартиб додани ҷилди дуҷуми луғати тоҷикӣ-русӣ кор сар шуд. Аммо дере нагузашта қарор карда шуд, ки ҷилди якуми луғат бо ҷилди дуюм якҷоя карда шуда, аз сари нав тартиб дода шавад. Чунки баъд аз наشري ҷилди якум дар андак вақт маълум шуд, ки дар он бисёр калимаҳои зарурӣ (хусусан гуфтугӯӣ), ки дар матбуоти даврӣ кор фармуда мешуданд, дохил нашуда буданд.

Баъди наشري луғати якҷилдаи русӣ-тоҷикӣ (1949) қарор карда шуд, ки луғати тоҷикӣ-русӣ мисли он тартиб дода шавад.

Соли 1954 луғати тоҷикӣ-русӣ бо иштироки як гурӯҳ тартибдиҳандагон ва дар зери таҳрири М. Раҳимӣ ва Л. В. Успенская нашр шуд ва он 40 ҳазор мақолаи луғавиро фаро гирифт.

Дар муқаддима оиди мақсад ва таркиби он чунин навишта шудааст: "Ин луғат асосан таркиби луғавии забони адабии имрӯзаи тоҷикро дар бар мегирад. Вале дар он баъзе калима ва истилоҳоти адабиёти классикии тоҷик низ дароварда шудаанд, ки онҳо дар забони имрӯза ё кор фармуда мешавад ё ба худ маънои нав гирифтаанд. Дар луғат терминҳои илмӣ ва техникаӣ ва инчунин калимаҳои маҳаллӣ ва гуфтугӯӣ, ки дар матбуот ва адабиёти имрӯза инъикос ёфта бошад, дарҷ карда шудаанд".

Ба ғайр аз ин барои мактаббачагон ва донишҷӯёни мактабҳои олии низ луғатҳои мухтасари дузабона тартиб дода шудаанд; "Луғати мухтасари тоҷикӣ-русӣ

(тартибдиҳанда Я.И.Калонтаров, муҳаррирон Р.Л.Неменова ва М.Ф.Фозилов, соли 1955).

Луғати тоҷикӣ-русӣ имконият дод, ки маданияти бои мо, хусусан осори адабиёти классикии мо ба забони русӣ ва ба воситаи он ба дигар забонҳо тарҷума ва дастраси хонандагони дигар халқҳо гарданд.

Ин луғат на танҳо ҳамчун луғати дузабона, балки ҳамчун луғати тафсири низ хизмат карда омад ва барои тартибдиҳии луғатҳои минбаъда сарчашмаи муҳимми лексикографӣ шуда хизмат кард. Ҳоло Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи Фанҳои Тоҷикистон луғати тоҷикӣ-русии мукамалтаренро таҳия карда истодааст, ки он 65 ҳазор мақолаи луғавиро дар бар мегирад ва имрӯзҳо ҷилди якуми он дастраси хонандагон гардидааст.

5. Луғати синонимҳо

Дар луғати синонимҳо гурӯҳи калимаҳо-муродифҳо (синонимҳои) аз ҷиҳати маъно наздик ва ё баробар оварда шуда, ба таври муқоиса умумият ва фарқи байни онҳо, андозаи истеъмолашон дар забон ва ба кадом услуби ифода мансуб будани онҳо нишон дода мешавад.

Дар ҳар гурӯҳи синонимӣ калимае, ки бо хусусиятҳои семантикӣ ва дараҷаи истеъмоли аз калимаҳои дигар бартарӣ доранд, сарсилсила доништа шуда, умумияти муродифӣ, фарқи маъноӣ (ҷилои маъноӣ) ва услубии он ба калимаҳои дигар дар муқоиса аз назар гузаронида мешавад. Ҳар як силсилаи синонимӣ бо мисолҳо аз адабиёти бадеӣ таъйид мегардад.

Чӣ навъе ки М. Муҳаммадиев таъкид мекунад: “Чунонки дар табиат ягон барге бо барги дигар монанд будае нест (ҳар як барги дарахт аз ягон ҷиҳат аз баргҳои дигар фарқ мекунанд), ҳамчунин дар забон ҳам калимае бо калимаи дигар айнан монанд, баробар, яхела нест. Ҳар калима бо ягон хусусияти худ (аз калимаи дигар) фарқ мекунад.

Инчунин дар забони тоҷикӣ синонимҳо гуногунанд, баъзеи онҳо аз ҷиҳати маъно баробар буда, танҳо бо дараҷаи истеъмоли ва хусусиятҳои услубии худ аз якдигар фарқ мекунанд: дил, қалб, абрӯ, қош.

Гурӯҳи дигари синонимҳо аз ҷиҳати маъно ба ҳамдигар наздик буда, мавқеъ ва андозаи истеъмолашон

як хел нест: хона, кулба, ошёна, лона; калимаҳои синонимии гурӯҳи сеюм, баъзеашон аз ҷиҳати маъно баробар буда, баъзеашон танҳо дар матн синоним шуда меоянд: ошиқ, дилдода, дилбохта, дилбаста, вола, шайдо, шефта...

Калима дар матн метавонад маънои нав гирад. Бинобар ин дар луғатҳои синонимӣ маъноҳои асосӣ ва табишҳои маъноии синонимҳо ҳам ба ҳисоб гирифта мешаванд, зеро бисёр калимаҳои забони адабии тоҷик хусусияти сермаъноӣ доранд.

Дар забони тоҷикӣ луғати синонимҳо аз тарафи Мардон Муҳаммадиев тартиб дода шудааст, нашри нисбатан пурратари он соли 1993 дастраси хонандагон гардид.

Луғат мувофиқи калимаҳои асосии (силсилаи) синонимҳо аз рӯи алфавит тартиб дода шудааст. Луғат дар асоси маводи (ба ғайр аз баъзе истиноҳо) адабиёти муосири тоҷик тартиб ёфтааст. Як мисол аз ин луғат меорем:

Азоб

уқубат	мусибат	кулфат	ҷабр
шиканча	тааддӣ	машаққат	
ситам	андӯх	зулм	дард
алам	ҷафо,	бедод	

Ин калимаҳо маънои умумикунандаи таассуроти бади рӯзгор ба шахсро дорад. Калимаи **азоб** нисбат ба синонимҳои худ серистемолтар аст. Калимаи уқубат бештар бо калимаи азоб дар як таркиб ба шакли иборати синонимӣ меояд. Дар он сурат уқубат маънои калимаи азобро пурра менамояд. Уқубат дидан, уқубат кашидан (азобу уқубат) додан...

Калимаи мусибат бо калимаҳои боло ҳамеша синоним шуда наметавонанд, масалан дар мисоли ба сараш мусибате омад, калимаи мусибат бо калимаҳои ғам, андӯх, фалокат силсилаи алоҳидаи синонимиро ташкил медиҳад.

Калимаҳои ғам, андӯх, алам ва дард низ ҳамеша бо калимаҳои ин силсила синоним нестанд. Ин калимаҳо бо маънои асли-луғавии худ силсилаи алоҳидаро ташкил медиҳад. Аммо чун калимаҳои сермаъно бо яке аз маъноҳои худ ба маънои таассуроти бад ба ин гурӯҳ наздик мешаванд. Алам ва дард бештар дар натиҷаи

азоб ва ё рафтори нодурусте сар мезанад, ки ба ин маъно бо калимаҳои боло синоним намешаванд.

Калимаи тааддӣ низ аз ҷиҳати мавқеи истеъмоли нисбат ба синонимҳои худ тобиши услубие дорад ва дар забони адабии китобатӣ мавқеи асосӣ дорад. Калимаи бедод ҳам ба маънои таассуроти бад бо калимаҳои боло синоним аст.

Мисолҳо:

Ин сухани охирини падар маро чунон азоб дод, ки агар сад химча мезад, ин қадар азоб намекашидам. (С.Айнӣ)

Ҷӣ навъе ки ин талош азоб ва укубатҳо дорад, ишқ ва муҳаббат ҳам музаффарият дорад. (Ш.Рашидов)

Ман худро ба шиканча мондагӣ барин ҳис мекардам (С.Улуғзода)

Дар ҳақиқат ҳам барои коргарон мусибати сахте рӯй дод. (С.Айнӣ)

Одам аз барои хатхон шудан бояд чордаҳ сол риёзат кашада хонад. (С.Улуғзода)

Офтоб он офтобе, ки ҳар рӯз бо баромадани худ аз сари Одина ғаму андӯхи шабонаро қадаре дур мекард... имрӯз ба Одина таъсири чаппа мебахшид. (С.Айнӣ)

Бигзор, ки маро бошад,

Кулфати нав, азоби нав дар пеш.

(М.Турсунзода)

Бас ҷафо, бас ситам, эй адолат,

Бар сари бенавоён битоб.

(С.Айнӣ)

Онҳо ҳамчуноне ки аз тарафи амирони Бухоро ва амалдорони худ ҷабру бедод медиданд, инчунин аз дасти расму одат ва хурофот низ азобҳо мекашиданд. (С.Айнӣ)

Онҳо... ба ёрии меҳнаткашони Бухоро расида омаданд ва инҳоро аз зери зулму тааддӣ амир халос карданд. (С.Айнӣ)

Муздурон... имрӯз бо яқин донистанд, ки аҳли зулм ва бедод, арбоби истибдод аз кадом дин ва миллате, ки бошад, ҷуз тороч кардани зердастони худ кори дигаре надоштанд. (С.Айнӣ)

- Бибиҷон! Беҳуда худро ба андӯх ва алам наандоз. (С.Айнӣ)

Шиносой бо ин луғат ба хонанада имконият медиҳад, ки таркиби луғавии забонро беҳтар омӯзад, калимаҳои зиёди фаромӯшкардаш ва номаълуму номафҳумро ба хотир оварда аз худ кунад.

Луғати мухтасари русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русии синонимҳо

Дар ин луғати синонимӣ, ки характери луғати дузабонаро дорад, бар муқобили силсилаи синонимҳои забони русӣ синонимҳои забони тоҷикӣ оварда мешавад. Дар ин луғат ҳам мисли луғати синонимҳои забони тоҷикӣ яке аз гурӯҳи синонимҳо сарсилсила интиҳоб шудааст. Мисолҳо ба таври итиҳоб буда, ба ҳамаи синонимҳо санад оварда нашудааст. Чӣ навъе ки аз номи луғат маълум аст, дар қисми аввали луғат синоними русӣ ба тоҷикӣ ва дар қисми дуюм синонимҳои тоҷикӣ ба русӣ дода шуда, интиҳобан мисолҳо сабт шудаанд.

Ақсарияти мисолҳо фақат мавқеи истифодаи синонимҳои ҳар ду забонро дар бар мегиранд ва ин мисолҳо аз тарафи худӣ муаллифони луғат интиҳоб шудааст. Мураттибони ин фарҳангнома (Душанбе, 1985) луғатшиноси шинохтаи тоҷик В. А. Капранов ва олимони забоншинос И. Л. Николаев, А. Х. Халилов мебошанд. Барои дарк кардани принципи кори муаллифон ва интиҳоби гурӯҳи синонимҳои ду забон – русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русӣ чанд мисол меорем:

Разумный

сознательный
резвый
здравый
здравомыслящий
благоразумный
рассудительный

Боақл

дурандеш, бошуур
хушёр, бофаҳм
хушфаҳм, оқил
оқилона, солим
ақл, боақлу хуш
мулоҳизакор, эҳтиёткор

Разумный мальчик – бачаи оқил, сознательная деятельность – фаъолияти бошуурона, этот человек трезвого ума – ин одами солимақл. (саҳ. 119)

истеъмол кардан

истифода кардан
ба кор бурдан
кор фармудан
татбиқ намудан
мутобиқ гардондан
ҷорӣ кардан

Употребить

использовать
применять
приложить (на деле)
приспособить
вести

Назарияро ба таҷриба (ҳаёт) татбиқ кардан – приложить теорию к практике, приложить теорию на практике (в жинь). Дору истеъмол кардан – применять лекарство. Дониши худро ба ҳаёт татбиқ кардан – применить (приложить) свои знания в жинь (на практике). Ашёҳои маҳаллиро ба сохтмон истифода кардан – использовать местные ресурсы для строительства. (сах.195)

Аз мисолҳои овардашуда ва мутолаи ҳуди луғат ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки муаллифон бештар ба синонимҳои феълӣ эътибор додаанд, ки ин ду забон ба ин гурӯҳи синонимҳо хеле ғанӣ аст.

Ин луғатнома барои омӯхтани забони тоҷикӣ ва русӣ дастури хубест ва муаллифони он барои таҳияи ин фарҳанг хеле заҳмат кашидаанд ва як дастури ҳақиқатан заруриро офаридаанд.

6. Луғати омонимҳо

Луғати омонимҳо калимаҳои шаклан якхеларо фароҳам оварда, маъноҳои онҳоро бо овардани мисолҳо аз осори бадеӣ тафсири медиҳад. Калимаҳо зоҳиран ҳамшакли якхела бошанд ҳам, дар асл калимаҳои ҷудогона, мустақиланд ва дорои маъноҳои алоҳидаанд. Дар луғатҳои тафсирии имрӯза омонимҳо бо рақамҳои римӣ ишора карда мешаванд.

Аввалин луғати мухтасари омонимҳо дар забоншиносии тоҷик соли 1992 таълиф гардид. Мурадҷоби «Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ» Ш. Кабириро дар асоси маводи «Фарҳанги забони тоҷикӣ» миқдори зиёди калимаҳои омонимии осори давраи классикиро фароҳам овардааст. Калимаҳои омонимӣ дар луғат бо рақами римӣ ва сермаъно бо ададҳои арабӣ ишора гардидаанд.

Данг I. 1. беҳабар, беҳуш; ҳайрон, моту мабхут.

То бараҳна рафтаам бар хору санг,
З-он ки ман ҳайронаму беҳешу данг.

Румӣ

2. аҳмақ, аблаҳ.

Сад ҳазорон номи хушро карда нанг,
Сад ҳазорон зиракнро карда данг.

Румӣ

Данг II нишон нуқтаи паргор; 2 хол.

Он кӣ кард ӯ бар руҳи хубонт данг,
Нури хуршед аст аз шиша (и) серанг.

Румӣ

Данг III данг-данг. Садое, ки аз задани чизҳои металлӣ ҳосил мешавад. ФЗТ. ҷ.1, сах.321

7. Луғати антонимҳо

Калимаҳои зидмаъно дар ин гуна луғатҳо мувофиқи меъёри забони адабӣ ва принципи ягонаи луғатнависӣ оварда мешаванд. Дар навбати аввал калимаҳо аз рӯи тартиби алифбо меоянд, барои ин хусусиятҳои муҳими антонимҳоро бояд муайян кард. Доир ба тарзи ҷой додани антонимҳо бояд гуфт, ки маъмулан калимаҳои дорои маънои мусбӣ дар аввал меоянд: дароз-кӯтоҳ, доно-нодон, гарм-хунук, нағз-бад, дӯст-душман ва ғайра.

Пас аз ҷо ба ҷо гузоштани калимаҳои антонимӣ дар моддаҳои луғат моҳияти зидмаъно будани воҳидҳои луғавӣ маънидод гардида, хусусиятҳои сермаъноӣ ва услубии онҳо муайян карда мешаванд: дур-наздик; роҳи дур-роҳи наздик, хеши дур-хеши наздик; саҳт-нарам; замини саҳт - замини нарам (мулоим), гапи саҳт - гапи нарам. Дар луғати антонимҳо нишон додани синонимҳо ҷузъҳои антонимӣ (дароз-кӯтоҳ; қади дароз (қади баланд) - қади кӯтоҳ (паст) ва имкониятҳои ба амал омадани антонимҳои ҷуфтистеъмом зарур аст. Дар забоншиносии тоҷик луғати нахустини антонимҳоро забоншинос Ҳ. Талбакова таҳия намудааст. Дар «Луғати антонимҳои забони тоҷикӣ калимаҳои муқобилмаъно (васл-ҳичрон; хурд-бузург; гиристан-хандидан; беш-кам; азоб, заҳмат-роҳат, фароғат ва ғайра) ва ҷуфтҳои антонимии маъмулу маъруф ҷой гирифтаанд. Барои ҳар як вожаҳои дорои маъноси муқобил мисолҳои мувофиқ асосан аз осори адибони муосир оварда шудаанд. Дар луғатҳои тафсирий аз антонимҳо ҳамчун як наъми шарҳи калимаҳо ба таври фаровон истифода мешаванд.

8. Луғати ҷалпа

Хусусияти асосии луғати ҷалпа калимаҳоро аз рӯи ҳарфҳои охир бо риояи тартиби алифбо ҷойгир намудан аст, ин қабил луғатҳоро луғати қофия низ меноманд.

Нишонаҳои ин гуна луғатро дар фарҳанги тафсирии тоҷик «Луғати фурс» (нимаи дуҷуми асри XI) мушоҳида кардан мумкин аст.

Чунин луғатҳо барои шоирон дар интиҳоби калимаҳои ҳамвазну ҳамқофия ёри калон мерасонанд. Масалан, калимаҳое, ки охири онҳо бо «б» тамом мешаванд, дар боби «б» оварда шуда, ҳарфҳои аввалини онҳо ба эътибор

гирифта намешавад. Калимаҳои Дороб, комёб, шароб, хароб ва ғайра дар боби «б»-и луғат зикр мешаванд. Луғатҳои, ки то асри ХУ таҳия шудаанд, асосан ҳамин принсипро пеш гирифтаанд. Минбаъд мураттибони луғатҳои тафсири усули ҷойгир намудани мақолаҳои луғатро тағйир дода, тартиби алифбоиро қабул кардаанд, ки имрӯз ҳам асосан ин тартиб принципи ягонаи фарҳангшиносӣ гардидааст.

9. Луғати басомад

Барои дуруст нишон додани захираи луғавӣ ва миқдори истифода шудани калимаҳо дар осори як адиб луғатнома тартиб дода мешавад, ки онро луғати басомад меноманд.

Луғати аввалини басомадро эроншинос М. Н. Османов дар асоси маводи девони Унсурӣ мураттаб сохтааст. «Луғати басомади Унсурӣ» аз ду қисм иборат мебошад: дар қисми якум ҳамаи калимаҳои девони шоир аз ҷиҳати миқдори истифода лаи ҳам оварда шудааст ва ҳар калимае, ки ба миқдори зиёд истифода гардида бошад, дар аввал меояд ва пас аз он миқдори истифода шудани он бо рақам нишон дода шудааст: ва (у) – 2206, ў-1212, ки 1142, дил-234, шоҳ (шах)-216, доштан-147, дидан-170, омадан – 152 ва ғайра.

Қисми дуюми луғат нишондиҳандаи калимаҳо, яъне дар қадом байти девони шоир истифода шудани калимаҳоро дар бар мегирад. Дар ин ҷо калимаҳо аз рӯи алифбо ҷой дода шуда, пас аз онҳо рақамҳои байт омадаанд.

Чунончӣ: эътибор – 194, 1222; эътидол – 44/1, 1688/2, яъне калимаи эътибор дар байтҳои 194, 1222 ва эътидол дар байти 44 (як бор), дар байти 1688 ду бор истифода шудааст. Дар луғатҳои басомад ҳамаи калимаҳои осори адиб - ҳам мустақилмаъно ва ҳам калимаҳои ёридиҳанда ба ҳисоб гирифта мешаванд.

10. Фарҳанги ибораҳои рехта (фразеологӣ)

Фразеология хусусияти ҳар як забон буда, омӯхтани он барои донишмандони рӯҳ ва табиати забон имконият медиҳад. Калимаҳои серистеъмоли ибораҳои фразеологии забони тоҷикӣ, пеш аз ҳама калимаҳое мебошанд, ки бо ҳаёт ва меҳнати ҳаррӯзаи мардумон алоқа доранд.

Дар «Фарҳанги ибораҳои рехта» воҳидҳои фразеологияе гирд оварда шудаанд, ки маъноҳои маҷозӣ, ғайриасосӣ доранд.

Манбаи ибораҳои фразеологӣ адабиёти бадеӣ, забони гуфтугӯӣ, хусусан забони халқ мебошад. Ин гуна воҳидҳо

садҳо сол дар забонамон истеъмол ёфта, мувофиқи қонун ва қоидаҳои забони тоҷикӣ инкишоф ва такмил ёфтаанд.

Дар “Фарҳанг” хелҳои асосии чунин воҳидҳои фразеологӣ ҷой гирифтаанд:

а) ибораҳои фразеологӣ феълӣ: “гӯшти якдигарро хӯрдан”, “дасти касе боло шудан”, “сари касеро хӯрдан”, “гулӯи касеро равшан кардан”, “сари касе ба осмон расидан” ва ғ.

б) ибораҳои фразеологӣ сифати феълӣ: “дидаву доништа”, “сӯхтаю пухта”, “нарезондаю начаконда”.

в) ибораҳои фразеологӣ номӣ: “Алихӯчаю Хӯчаали”, “аз хок берун”, “дар таги коса нимкоса”.

г) ибораҳои фразеологӣ гуногуни изофӣ: “чашми танг”, “хаёли хом”, “бо чашми чор”

ғ) ибораҳои фразеологӣ гуногуни такрор: “шарт-шарт гуфтан”, “пӯлабой-шӯлабой”, “чала-чулпа”

д) зарбулмасал ва мақолҳо: “аз анбори холӣ сад ман шолӣ”, “давидани ӯсола то каҳдон”

е) панду ҳикматҳо: “девор муш дорад, муш гӯш дорад”, “ҷои гул гул бошу ҷои хор хор”

ё) ҳар гуна формула хоҳиш, нияти нек, қасам, дашном: “роҳи сафед”, “саратро аз санг кунад”, “афташ хуш шавад”, “хока гиру зар бардор”.

Дар “Фарҳанг” ҷои ибораҳои фразеологӣ дар асосӣ ҳарфи якуми калимаи аввалини маънидор (мустақил) муқаррар шудааст. Ин чунин маъни дорад, ки пешояндҳо ва калимаҳои касе, чизе, ки дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ меоянд (албатта дар аввал) ба эътибор гирифта намешавад.

Дар “Фарҳанг” танҳо дар зимни калимаи “дил”, ки ба воситаи он воҳидҳои фразеологӣ сохта шудаанд, 195-го аст. Аз ин миқдор воҳидҳои фразеологӣ низ мавҷуданд, ки дар аввали худ пешояндҳо ва калимаҳои “касе”, “чизе”-ро доранд. Лекин ҳамаи ин 195 воҳиди фразеологӣ дар зери калимаи асосии он - дил ҷойгир шудаанд.

Муаллиф баъд аз шарҳу эзоҳи воҳиди фразеологӣ аз адабиёти муосир ва рӯзномаю маҷаллаҳо мисол меорад. Дар баъзе ҳолатҳо мисолҳо аз даҳони халқ гирифта шудаанд.

Ҳар як воҳиди фразеологӣ рақамгузорӣ шудааст ва дар охири ҷилди дуюм феҳрасти фразеологизмҳо оварда мешавад, ки ҳамагӣ 8000 мебошад. Барои намуна авду мисол меорем:

360. Аз касе, чизе дил кандан.

1. Аз баҳри касе, чизе гузаштан, 2. Чизеро тарк кардан,
3. фаромӯш намудан.

1. Аммо аз он ҷо ки ман шумоёнро беҳтарин ҷағири
ҳозираи Бухоро дониستم, ба вучуди сӯҳбататон барои ман
дилгиркунанда будам поямро аз ин ҷо намеқанам, чун аз
худхотон дил канда наметавонам.

С.Айнӣ, "Ёддоштҳо"

2. Ҳасан аз аспу ароба магар,
Метавонад, ки дасту дил шӯяд,
Метавонад, ки аз аробакашӣ
Дил канад, касби дигаре ҷӯяд?

М.Турсунзода

3. Ман ҷӣ хел аз ту дил канда, туро партофта меранам
С.Улуғзода

4. Аз ватан дил кандан мушкил.
Ғ.Абдулло

234. Мусичаи бегуноҳ (ваболак)

1. беайб, бегуноҳ, 2. ҳалим; фақир; бечора.

1. – Ту ҳамеша мусичаи бегуноҳ-а? Сағ-сафед, шир
барин.

"Шӯъла"

2. Подшоҳ дар назди мардум худро "мусичаи бегуноҳ"
нишон дод.

"Афсонаҳои халқи тоҷик"

3. Сардори оила – соҳиби ҳавлӣ... дар ин рӯзҳо ҳамчун
"мусичаи ваболак" мулоиму ҳалим аст.

Аз рӯзнома

11. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ

Дар ин фарҳанг танҳо шакли китобати зарбулмасалу
мақолҳои тоҷикию форсӣ гирд оварда шудааст, ки миқдори
онҳо аз 5 ҳазор зиёд аст. Тартиби ҷой додани
зарбулмасалу мақолҳо мисли луғатҳои маъмулӣ аз рӯи
ҳарфи аввали онҳо мебошад, ки барои ба тезӣ ёфтани
зарбулмасали дилхоҳ имконият медиҳад.

Ба мо маълум аст, ки зарбулмасалу мақолҳо ба шакли
даҳонӣ пайдо шуда, баъд аз тарафи бузургони суҳан
сайқал дода шуда ба адабиёти хаттӣ дохил шудаанд ва
оҳиста-оҳиста баъзеи онҳо ба қолабҳои арӯз дароварда
шудаанд.

Дар луғат агар баъзе калимаҳои таркиби
зарбулмасалҳо синонимҳо дошта бошанд, онҳо дар дохили
қавс гирифта шудаанд.

Аблаҳ (аҳмақ) гуфту девона (қоҳил, аблаҳе) бовар кард.

Баъди зикри ин ё он зарбулмасалу мақол маъно
маҷозӣ ва аслии он сабт ёфта, мавриди истифодаи он дар
матн таъйид карда мешавад. Агар зарбулмасалу мақолҳо
аз ҷиҳати шакл гуногун буда, мазмуни ягона дошта бошанд,
ба машхуртари онҳо ҳавола карда мешавад:

Бача то нагиряд, модар шир надихад.

Ниг. То бача гиря накунад, модараш шир намедихад.

Муаллиф барои таҳияи ин фарҳанг адабиёти хаттӣ
ҳазорсолаи моро асосан аз назар гузаронида, аз ашъори
шоирон зарбулмасалу мақолҳоро ҷамъоварӣ намудааст ва
бо ҳамин дорои забони бои ганӣ будани форсизабонро
ба таври бояду шояд исбот карда тавонистааст:

Аблаҳ он кас, к-ӯ ба хорӣ ҷанг ба хоро кунад

1. Дидаву дониста ба кори хатарнок даст задан аз
беақлӣ аст.

2. Бо зӯртар аз худ зӯраворӣ намудан аз рӯи ақл нест.

Муқ. Панча бо шеру мушт бо шамшер задан кори
хирадмандон нест.

Душманашро, гӯ, шароби чаҳл чун хӯрди ту дӯш,

Собирӣ кун, к-ин хумори чаҳли ту фардо кунад.

Бо бузургони бузургони чаҳон паҳлӯ задӣ,

"Аблаҳ он кас, к-ӯ ба хорӣ ҷанг ба хоро кунад".

Аблаҳ он гурге, ки ӯ нахчир бо шерон кунад,

Аҳмақ он саъва, ки ӯ парвоз бо анқо кунад.

Манучехри Дамғонӣ

ФЗМ. ҷ.1, саҳ.23.

Дар муқаддима фарқи зарбулмасалу мақолҳо аз
воҳидҳои фразеологӣ то ҳадди имкон муайян карда
мешавад. Зарбулмасалу мақолҳо аз воҳидҳои фразеологӣ
пеш аз ҳама аз бобати маънӣ ва сохти як андоза мураккаби
худ фарқ мекунанд. Онҳо баръакси воҳидҳои фразеологӣ
фикрҳои пурраи ба охиращайдо ифода мекунанд. Одатан
зарбулмасалу мақолҳо чунин фикр, аксиомаҳои зиндагиро
дар бар гирифтаанд, ки бо воқеа ва ҳодисаҳои конкретии
ҳаёти ҳаррӯзаамон алоқаманданд. Ба ин маънӣ онҳо фақат
дар мавридҳои муайяни нутқ ба кор бурда мешаванд.

Як ҷиҳати муҳими фарқкунандаи зарбулмасалу мақолҳо
аз воҳиди фразеологӣ дар он аст, ки баъзеи онҳо

зарбулмасалу мақолҳо аз ду ҳисса – муҳокима ва хулоса иборатанд:

То реша дар об аст (муҳокима) умеди самар аст (хулоса).

Дар фарҳанг зарбулмасалу мақолҳои оварда шудаанд, ки онҳо дар давраи муайяни таърихӣ ба вучуд омадаанд ва имрӯз аз ҷиҳати мазмун қобили қабул нестанд, ё ба ғуруҳи зарбулмасалҳои архаистӣ гузаштаанд:

Аз нони мулло ситора наздиктар аст.

Ниг. Шири мурғу пой мор нони мулло кас надид.

ФЗМ. ҷ.1, саҳ.82

Дар фарҳанг беҳтарин ва хубтарини зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикӣ-форсӣ гирд оварда шуда, намунаҳои зубдатарини назму насри адабиёти хаттии ҳазорсолаи мо бо як меҳру муҳаббати зиёд ҷамъовари гардидаанд. Дар баъзе ҳолатҳо этимологияи халқии ба вучуд омадани ин ё он зарбулмасалу мақолҳо низ кушода дода мешавад.

Муллоҷон Фозилов бо ин кори хайри худ ҳазинаи забон ва адабиёти моро бо як фарҳанги хушсалиқа боз ҳам бой намудааст.

12. Луғати шева

Дар ин гуна луғатҳо калима ва ибораҳои шевагии як қитъаи муайян ё ғуруҳи шеваҳо ба як система дароварда шуда, муносибати онҳо бо забони адабӣ нишон дода мешавад. Дар ин гуна луғатҳо шаклҳои фонетикӣ калимаҳо дар шева ва забони адабӣ, калимаю ибораҳои, ки махсуси ин ё он шева ҳастанд шарҳу эзоҳ дода шуда, аз ғуфтори он шева мисолҳо оварда шуда, мавриди истеъмоли калимаю ибораҳо нишон дода мешавад.

Даставвал луғатҳои шевагӣ ҳамчун илҳои корҳои илмие, ки оиди шевашиносӣ навишта шудаанд, оварда мешуд. Ва имрӯз мо як қатор луғатҳои шевагии алоҳидаро дар даст дорем, ки дар бораи онҳо мухтасаран истода мегузарем.

а) **Таджикско-русский диалектный словарь** (Луғати тоҷикӣ-русии диалектологӣ, выпуск 5.)

Аввалин луғати шевагӣ мебошад, ки матн мисолҳои "Очерков по таджикской диалектологии"-ро ба тариқи луғати алоҳида ҷамъбаст намудааст.

Дар ин луғат шеваҳои Варзоб, Фарғонаи Шимолӣ (Ҳиштхона, Шайдон, Ашт, Косонсой), Фарғонаи Ғарбӣ (Ленинобод, Қоңибодом, Исфара), Фарғонаи Ҷанубӣ

(Риштон, Сӯх, Ӯротеппа ва Шаҳристон) ба таври муқоисавӣ сабт шудааст.

Муаллиф истеъмоли ҳар як калимаи шевагиро дар доираи васеъ ва танг нишон дода, бо ишораҳои аввали ҳарфҳо (А-Ашт, КН-Конибодом) тааллуқоти он калимаро ба ин ё он шева қайд мекунад. Яъне пеш аз калимаи эзоҳшаванда географияи истеъмоли он калима нишон дода мешавад. Агар калима вариантҳои фонетикии зиёде дошта бошад, дар ҷои аввал он вариант дода шудааст, ки ба забони адабӣ наздик аст. Муаллиф кӯшиш кардааст, ки мақолаи луғавӣ бо мисолҳои зиёде таъйид шаванд. ҳамаи воҳидҳои фразеологӣ ва ибораҳои санадҳои боварбахшдоранд.

Ҳангоми таҳияи луғат баъзе аломатҳо, (транскрипсия), ки ҳангоми омӯختани шеваҳои истифода бурда мешаванд, низ қайд карда шудаанд.

Ба ғайр аз ин дар қавс сарчашмаи мисолҳо, ки муаллиф дар “Очеркҳо...” истифода кардааст, бо нишон додани рақами нашр ва саҳифаи он қайд шудааст.

Аз ин луғат як-ду мисол меорем:

В.Соф. соф шудан (кончатся (о записях, продуктах), выводить (о продуктах):

Орди Олим овардагӣ соф шуд? (В.1.178)

Мука, привезённая Олимом, кончилась?

В.Соз¹, сос 1. Годный, удачный, подходящий:

Ду тарбуз бурдаӣ, куштаӣ ҳар душ соз баромадаӣ (В.1.166). он отнёс два арбуза, разрезал их. Оба оказались хорошими (букв. “годными, подходящими”).

2. Надлежащим образом, как следует: соз шин! (В.1.191). Сядь как следует!;

В. соз (сос) кардан (В.1.143) “чинить, исправлять”.

Л. соз² милодия, матив: вай сози ту усул мекардагӣ не (Л.с.143). Это не тот мотив под которым ты можешь танцевать.

Соз³ основа настоящего времени глагола сохтан.

Аз мисоли овардашуда маълум шуд, ки дар болои омонимҳои барои фарқ кардан рақамҳои гузошта шудааст.

Қайдҳои услубӣ аломатҳои лексикографӣ ва ҷиҳати илмӣ луғат ниҳоят ба дараҷаи аъло иҷро шудааст, ки барои таҳияи дигар луғатҳои шевагӣ ҳамчун дастур хизмат карда метавонад.

б) Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро

Чӣ навъе ки дар сарсухани ин луғат кайд шудааст “дар солҳои шаст шевашиносони тоҷик ҷамъбасти муфассали лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикиро ба нақшаи тадқиқи гирифта, баробари ин барои сохтани луғати ин лаҳҷаҳо маводи зиёд ҷамъ намуданд. Дар натиҷа иборат аз 5 ҷилд асари тадқиқотӣ ва дар ҳаҷми бештар аз 50 ҷузъи ҷопӣ “Луғати шеваи ҷанубӣ” ба майдон омад, ки дар илми лаҳҷашиносии тоҷик як ҳодисаи фавқуллода муҳим ҳисоб меёбад”.

“Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро” аз тарафи лаҳҷашиносони номӣ М. Маҳмудов, шодравон Б. Бердиев, ки онҳо дар давоми солҳои 1963 ва 1976-1988 аз гузару маҳаллаҳои Бухоро ва ноҳияҳои Вобқанд, Ғиждувон, Когон, Қизилтеппа, Ромитан, Ҷондор, Шофиркон ва Пешкӯ маводи фаровоне ҷамъ намудаанд, таълиф ёфтааст. Мураттибон бо ин кори хайри худ кӯшиш намудаанд, ки муносибати устод Айниро нисбати кор фармудани калимаю таркибҳои лаҳҷавии Бухоро дар асарҳояш ва ҷамъ намудани ин хазинаи бебаҳо дар “Луғати нимтафсилӣ” нишон диҳанд. Дар ин хусус профессор Ғаффоров Р., ки дар ин луғат “Муқаддима”-и муфассал навиштааст, принципҳои тартиб додани луғатҳои лаҳҷавиро нишон дода, нозуқиҳои тартибдиҳии ин гуна луғатҳоро як-як номбар намуда чунин менигорад: “Луғати лаҳҷаи Бухоро ба замми аҳамиятҳое, ки луғатҳои шевагӣ амсоли он доранд, боз як арзиши иловагии дигар ҳам дорад. Вай барои омӯختани лексикаи асарҳои С.Айнӣ, муносибати системаи луғавии асарҳои ӯ, ба қисмати лексикаи зодгоҳаш, инчунин барои таъин кардани муносибати луғати тафсилии устод ба забони осори классикӣ ва забони адабии имрӯза кӯмаки ҳамаҷиҳата хоҳад расонд”. Муқаддима, с.12.

“Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро” ба гурӯҳи луғатҳои хосса тааалуқ дошта дар он фарқи лаҳҷаро аз забони адабӣ ба осонӣ таъйин намудан мумкин аст ва ин гуна луғат барои танзими луғатҳои ҷомеи шевагӣ ҳамчун заминаи босътимод хизмат хоҳад кард.

Дар ин луғат ҳам диалектизмҳои фонетикӣ ва ҳам диалектизмҳои лексикӣ, инчунин диалектизмҳои маъноӣ – калимаҳое, ки аз ҳамшакли адабиашон аз лиҳози маъно фарқ мекунанд, гирд оварда шудаанд.

Принсипи сохти луғат мисли луғатҳои имрӯза аз рӯи тартиби алифбо танзим ёфта, баъзе аломатҳои махсуси

лексикографӣ низ дорад. ки мо онро аз мисолҳои зер мушоҳида карда метавонем:

Мӯҳр 1. Мӯҳр; мӯҳр задан мӯҳр пахш кардан, мӯҳр гузоштан (мондан): пошшо фармонаш-ба мӯҳр зад-у вазир-ба йозонд; 2. Нақшу ниғори мисгарӣ, ки навъҳои гуногун дорад: мӯҳри арабӣ, мӯҳри афғонӣ, мӯҳри бодомӣ, мӯҳри бодомча, мӯҳри бухорӣ, мӯҳри гули садбаргӣ, мӯҳри давра, мӯҳри дос-у болға, мӯҳри зарфҳо, мӯҳри исқандарӣ, мӯҳри косагарӣ, мӯҳри моҳ, мӯҳри Муҳаммадӣ, мӯҳри одамӣ, мӯҳри офтобӣ, мӯҳри панҷара, мӯҳри парранда, мӯҳри себ, мӯҳри секунҷа, мӯҳри ситора, мӯҳри тушберагӣ, мӯҳри фароғат, мӯҳри харгӯш, мӯҳри хаттӣ, мӯҳри хӯши гандум, мӯҳри чоркунҷа, мӯҳри шабнам, мӯҳри шабпарак, мӯҳри шохи дарахт, мӯҳри қолабӣ, мӯҳри ҳайвонот; **мӯҳр кандан** нақш кандан (дар мисгарӣ); мӯҳр сохтан аз металлҳои гуногун нақш сохтан (дар мисгарӣ) сах. 159.

Мӯлҷар – мӯлҷал маросимест, ки пас аз 12 сола шудани кӯдак нахустин бор қайд мекунад. Минбаъд дар ҳар 12 ва 13 сол якборагӣ ҷашн мегирад: мӯлҷар-ба либосҳои сафед мепӯшонан, баче-мо а хатар гузашт гуфта умоч, ҳалиса мекунад, йак марака мекунад (сах. 159)

Мафғ-мафъ, худбин, худпараст, худдӯст, ғарқи ҳусну давлати худ: шон мафғ худ-ашон, йагон кас-а назар-ашон намегирад. (сах. 148.)

Ин луғат, ки бештар аз 5000 калимаву ибораҳои лаҳчагиро дар бар мегирад, минбаъд барои тартиб додани “Луғати осори Айни” ва луғати лаҳчаҳои Самарқанд ва умуман сарғаҳи Зарафшон ҳаҷун сарчашмаи бозътимод хизмат карда метавонад.

в) Таджикско-русский диалектный словарь (юго-восточный Таджикистан)

Дар ин луғат зиёда аз 6000 калимаҳои шевагии ҷанубӣ-шарқӣ Тоҷикистон: Бадахшон Ванҷ, Дарвоз, Қаротегин, Кӯлоб, ки муаллиф онро дар муддати 50 сол гирд овардааст, ҷамъоварӣ шудааст.

Қисми калимаи шевагӣ дар асоси алифбои латинӣ тартиб дода шуда, тарҷумаи он ба забони русӣ бо хатти кириллӣ дода мешавад. Баъд аз калимаи шевагӣ аз қадом маҳал навишта шудани ин ё он калима бо ҳарфҳои В-Ванҷ, ВХ-Вахиони Боло, Д-Дарвоз, ДУ-Дашти Чум, КЛ-вилояти Кӯлоб ишора карда мешавад. Агар ишораи маҳалли калимаи шевагӣ қайд нашуда бошад, ин чунин маъно

дорад, ки ин калима ба ҳамаи шеваҳои Чанубӣ – Шарқӣ тааллуқ дорад ё дар забони адабӣ қор фармуда мешавад.

Баъзан ба таври муқоиса истеъмоли ин ё он калима дар забони адабӣ, ё шеваи тоҷикони Помир ва забони дарӣ низ зикр карда мешавад, ки ин ба таври муқоиса омӯхтани шеваҳои Чанубӣ-Шарқӣ ва дигар шеваҳои забони тоҷикӣ имконият медиҳанд. Дар луғат мавриди истеъмоли калимаҳои шевагӣ, яъне матн мисол оварда намешавад.

Дар охири луғат адабиёти мавриди истифода ва аломатҳои махсуси кӯтоҳшуда, ки дар луғат истифода шудаанд, оварда мешавад.

Якҷанд мисол аз ин луғат меорем:

Бачазан К.В. Молодуха, молодая женщина (с.30)

Бича Б.В.Д.К.Кл. Козленок, см.Нарбича, Кл.Р. брт.Л. бича то же; брт. Руш.З. бич, буч детениш, малыш; Шгн. З. Буч козел старше 3 лет; Язг. Э. Боч детниш (живетного); Язг.э.

Беч холощенный козел старше 3 лет; (с.35)

Чачак К. Козленок (осенного принода) (с.44)

Бурдак В.Д. непрерывно, постоянно (40)

Чигина ВД. Сани – волокуши, слушащие в горной местности для перевозки снопов; см. чавара (с.49).

чодирканон К.Церемония снятия свадебной зановески, за которой во время свадьбы сидит невеста (с.51).

Ин луғат барои танзим намудани фарҳанги лаҳҷаҳои чанубӣ истифода шудааст ва имрӯз ҳам барои ғанӣ намудани таркиби луғавии забон аҳамияти худро гум накардааст.

г) Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ

Дар ин луғати шевагӣ гурӯҳи лаҳҷаҳои Қаротегинӣ, лаҳҷаи Кӯлобӣ, лаҳҷаи Роғӣ ва деҳаҳои ба он тааллуқдошта, ки 20 ҳазор калима ва воҳидҳои фразеологиро дар бар мегирад, гирд оварда шудааст. Ба майдон омадани луғати лаҳҷаҳои чанубии Тоҷикистон яке аз муваффақиятҳои назарраси илми филология дар солҳои охир аст. Ин луғат дар асоси 100 ҳазор карточка тартиб дода шудааст, ки аз сарчашмаи бозтимод доштани он далолат мекунад.

Дар луғати шеваҳои чанубӣ чунин шоҳаҳои забони тоҷикӣ инъикос шудаанд:

1. Лаҳҷаи қаротегинӣ: ин лаҳҷа ду гурӯҳи лаҳҷаҳои дигар – ваҳиёӣ – қаротегинӣ ва қаротегиниро муттеҳид менамояд. Гурӯҳи ваҳиёӣ – қаротегинӣ дар ҳавзаи миёна

ва поёни дарёи Хингоб – Вахиёи Поён, ҳавзаи дарёи Сурхоб – қаротегини Боло паҳн шудааст.

2. Лаҳҷаи Кӯлоб ба чор гурӯҳ чудо мешавад:

а) лаҳҷаи шимолии Кӯлоб

б) лаҳҷаи ғарбии Кӯлоб

в) лаҳҷаи ҷанубии Кӯлоб

г) лаҳҷаи кӯлобии Ҳисор

3. Лаҳҷаи Роғӣ дар қисмати ҷанубии вилояти Кӯлоб дар баъзе ҷамоатҳои ноҳияи Шӯробод ҷойгир шудааст.

4. Лаҳҷаҳои Бадахшонӣ. Ин лаҳҷаҳо дар Горон ва деҳаҳои тоҷикзабони Ишкошиму Ваҳони Вилояти Бадахшони Кӯҳӣ воқеъ гардидаанд. Лаҳҷаҳои Бадахшонӣ яқоя шеваи калонеро ташкил диҳад ҳам, ғанғоми тартиб додани луғат гурӯҳҳои Кӯлобии Ҳисор ва Бадахшонӣ сарфи назар шудаанд.

Пеш аз наشري ин луғат ҳарфи “Д” таҳия шуда, он аз тарифи олимони шинохта ба хубӣ истиқбол шуда буд.

Нависанда С.Улуғзода таассуроти худро дар бораи ин луғат ин тавр баён намудааст: “Мавриди диққати ман имкони истифодаи калимоти шеваҳо дар забони умумӣ ва адабии мо буд: оё кадом калима ва ибораҳо ба фикри ман, мегавонистанд дар “кишварӣ”-и забони умумихалқӣ ва адабӣ ҳуқуқи граждани бигиранд. Аз ин қабил калимаҳо ман дар як ҳуди ҳарфи “д” ба донишмандони худам беш аз чихил адад пайдо кардам, ки агар ба қавли устод Айни, бо сӯҳрони қоида суфта ва бо чилбури маънӣ сайқал дода ба кор бурда шаванд, захираи луғавии забони умумихалқӣ ва адабиёмонро бойтар карда меавонанд. Шахсан худам, иншооллоҳ дар асарҳои ояндаам аз як қисм калимаву ибораҳои луғати шевагии шумо истифода хоҳам бурд”. (Сарсухан, саҳ.8)

Дар “Луғати шеваи ҷанубӣ” вобаста ба ҳудуди ҷуғрофи тақрибан 4 навъи калимаҳои шевагӣ гирд оварда шудаанд:

Ба гурӯҳи аввал воҳидҳои луғавие дохил мешаванд, ки ба як қисм ва тамоми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ хосанд ва дар забони адабӣ ё шеваҳои гурӯҳи дигар дучор намеоянд: **угам** (ба маънии баъд, сонӣ, **чигаридан** афтондан, вайрон шудан), **варавӣ** (хурдӣ), **фориш** додан (иштиҳо доштан), **почаи сьфед** кардан (ибораи фразеологӣ ба маънии куштан) ва ғ.

Ба гурӯҳи дуюм диалектизмҳои дохил мешаванд, ки дар байни ҳуди шеваҳо, аз як тараф ва дар байни шеваҳои забони адабӣ, аз тарафи дигар, шакли муштарак буда,

аммо аз ҷиҳати маъно фарқ доранд, ки онҳоро диалектизми маъноӣ меноманд: дар баъзе лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ калимаи навоҳтан маънии "ҳақорат кардан мустаъмал аст ва ҳол он ки ин калима дар забони адабӣ ва шеваҳои дигар ба мусиқӣ марбут мебошад.

Гуруҳи сеюм диалектизмҳои луғавӣ ва истеъмоли онҳо дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ дахл дорад. Як гуруҳи калимаҳои умумихалқӣ айнан ё бо андак тағйири шакл ба сифати ҳиссаҳои асосӣ, ҷавҳари воҳидҳои фразеологӣ истифода мешаванд: калимаи умумихалқӣ **лаб** (дар шеваи ҷанубӣ шакли **лав** низ дорад) дар шеваи ҷанубӣ дар сохтани чандин воҳидҳои фразеологӣ иштирок мекунанд, ки қисми зиёдашон дар забони адабӣ маъмул намебошанд. Чунончӣ: лави латтӣ, лаву лаҳҷа, лав задан, лав тайи дандун истодан, пати лав қадан, ай лаву даҳан гаштан ва ғ.

Гуруҳи чоруми диалектизмҳои луғавӣ дар шева бо роҳи таҳаввули муайяни фонетикӣ воқеъ гаштаанд. Масалан, агар калимаҳои умумихалқӣ нон, хона, домод, об, духтар, курта ва ғ. дар шева ба шакли нун, хуна, думод, ов, дъхтар, кърта истеъмол гарданд, дар ин ҳол албатта, диалектизмҳои луғавӣ ҳисоб меёбанд.

Маводи луғат аз қисматҳои зерин иборат аст:

1. Калимаҳои умумихалқӣ;
2. Калимаҳои хоси шева ё диалектизмҳо;
3. Калимаҳои адабию китобӣ, ки дар адабиёти классикӣ дучор омада, ки ҳоло дар лаҳҷаи ҷанубӣ мустаъмаланд, лекин барои забони нормативии имрӯза чандон характернок намебошанд.

Дар луғат асосан транскрипсияи фонологӣ истифода шудааст. номҳои деҳаҳо ба шакли кӯтоҳ оварда шуда, дар охири сарсухан рӯйхати деҳаҳои ихтисоршуда зикр шудаанд:

Оқ. – Оқсой,

До. – Деҳи Охун,

Кав. – Кавран.

Аз ин луғат чанд мисол меорем:

Чўакча (хов) яъне Ховалинг мўҳраи махсуси аз нуқра сохташуда, ки барои зиннат аз байни шадда гузаронда ба гардан андозанд.

Гумчу (Кан., яъне Кандак) гумроҳ; ноўҳдабаро; фаромўшотир ай аъли бача-м-а амак-шон бърдийан, гумчу шидам, мондам; йа бачай гумчуйе ки ай чо равон-ъш кънӣ, йа кор-а буд када нъметона (сах.97).

Лиф¹ (Вқ., ШК., қ., яъне Вахиёи-қаротегини, шимоли Кўлоб, қаротегин) дегшў, дастмол, ки аз навъ буттаи бешағи тайёр карда мешавад: лиф-а бийор, дег-у табақ-и бъшуйум (ҳал.); чоғашўйи (ВК) дасмоли косаву табақшўй; лиф-и дегшувӣ (Вқ) дастмоли дегшўй; ----- кардан (Ан., ёл., Пор., Ҳч.) шустан: тавақ-а лиф къ! (ёл) ----- шудан (ШК) тамом (соф) шудан; чутка кати дъ бор къраска къни, лиф мешава (Ҳх).

Лиф² (Ҳх.Хон, яъне Хўчахалил, Хонақо) мулоим, нарм; хока: аъмин-аш лиф-ай, арзан кор (Хон). (саҳ.221).

Ин луғати шевағи барои омўхтан тарзи зиндағи, урфу одат, ҳаёти иҷтимоӣ ва умуман таърихи ниҳоят қадимаи мардуми ҷануби Тоҷикистон аҳамияти хосса дорад ва таҳиякунандагон ва муҳаррирони масъули он М. Маҳадов, Ғ. Чўраев меҳнати ниҳоят машаққатоварро ба анҷом расонидаанд.

Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ (лаҳҷаҳои ҷанубӣ, ҷилди 1) таҳти назар ва таҳрири умумии проф. Р.Ғаффоров нашр шудааст ва проф. Р. Ғаффоров барои ин луғат як сарсухани муфассал навишта, тамоми ҷузъиёти сохти онро баён намудааст. Дар сарсухан танҳо оиди сохти луғати ҷанубӣ сухан нарафта, балки умуман таҳияву тадвини ин гуна луғатҳои шевағи маълумоти пурраи лексикографӣ ва лексикологӣ дода мешавад.

13. Луғатҳои истилоҳотӣ (терминологӣ)

Дар натиҷаи инкишофи фанҳои аниқ масъалаи тартиб додани луғатҳои истилоҳотӣ ба майдон омад. Даставвал луғатҳои истилоҳотие тадвин шудаанд, ки онҳо истилоҳоти ин ё он фанро аз забони русӣ ба тоҷикӣ гардонида буданд. Ин гуна луғатҳо бештар характери тарҷумавӣ доштанд, чунки дар ин гуна луғатҳо баъзан хусусияти луғати филологӣ ё энциклопедиро мушоҳида кардан мумкин аст. Хусусияти ба худ хоси луғатҳои истилоҳотии русӣ-тоҷикӣ ва баръакс (тоҷикӣ-русӣ) дар он аст, ки бояд муаллиф истилоҳоти мувофиқро ёфта тавонад, ки он ба қоидаву қонуни забони тоҷикӣ мувофиқ ояд.

Луғатҳои истилоҳотиро ба ду гурӯҳ тақсим намудан мумкин аст.

1. Луғатҳои истилоҳотии якзабона, ки ба ин луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ, забоншиносӣ, луғати мухтасари иқтисодӣ-сиёсӣ, луғати эзоҳотӣ доир ба географияи Тоҷикистон ва ғайраро дохил кардан мумкин аст.

2. Луғатҳои истилоҳотии дузабона ва бисёрзабона. Дар ин гуна луғатҳо истилоҳоти ягон соҳаи фан бо муодифхояш (муодилхояшон) аз як забон ба забони дигар дода мешавад. Дар забони тоҷикӣ бештарини луғатҳои истилоҳотӣ аз русӣ ба тоҷикӣ сохта шудаанд, ки онҳо ба соҳаҳои гуногуни фан тааллуқ доранд. То имрӯз миқдори онҳо ба 50 адад мерасанд.

14. Луғатҳои орфографӣ (имлоӣ) ва орфоэпикӣ

Дар луғати имло калимаҳои таркиби луғавии забон гирд оварда шуда, тарзи навишти дурусти онҳо пешкаш мешавад. Ҳангоми тартиб додани луғати имло меъёри забони адабӣ, ки дар қоидаҳои асосии имлои забони тоҷикӣ муайян гардидааст, ба асос гирифта мешавад. Луғатҳои тафсирии пешин унсурҳои тарзи навишти дурусти вожаҳоро доштанд.

Аввалин луғати орфографӣ аз тарафи Я.И.Калонтаров ва Ш.Н.Ниёзӣ тартиб дода шуда буд, ки он соли 1944 аз нашр баромад ва 8000 калимаро дар бар гирифта, барои мактаббачагон пешбинӣ карда шуда буд.

Луғати дуҷуми орфографӣ, ки 17000 калимаро дар бар мегирад, аз тарафи Я.И.Калонтаров тартиб дода шуда, он соли 1959 нашр гардид.

Дар асоси қоидаҳои нави имлои забони адабии тоҷик, ки соли 1972 тасдиқ гардида буд, луғати имло, ки 40 000 калимаро дар бар мегирад (дар зери таҳрири Н.Маъсумӣ ва муҳаррирон С.Мирзоев ва Ҳ.Рауфов мураттиб Я.И.Калонтаров) нашр гардид. Соли 1991 мураттибон А.Маниёзов, А.Мирзаев бо номи "Луғати имло" китоберо ҷоп намуданд, ки 30 ҳазор калима, таркиб, рӯихати номи вилоят, шаҳр, ноҳия ва нуқтаҳои аҳолинишини Тоҷикистонро мӯҳтаво аст. Дар ин луғатнома баъзе қоидаҳои нави имло, ки соли 1998 тасдиқ шудааст, низ ба назар гирифта мешавад. Баъзе калимаҳо дар ду муодили фонетикӣ сабт шудаанд: алов (алав), мӯ (мӯй), роҳ (рах), маъно (маънӣ), афтодаи (афтидан).

Дар луғати **орфоэпикӣ** бошад тарзи талаффузи дурусти калимаҳо бо нишон додани ҷои зада сабт меёбад. Дар забони тоҷикӣ ҳоло ин гуна луғат вучуд надорад.

Илми фарҳангшиносии тоҷик дар асоси омӯختани тадқиқ намудани луғатҳои қадимаи тоҷик-форс, ки таърихи ҳазорсола доранд, ба муваффақиятҳои назаррас соҳиб шуд. Он фарҳангҳое, ки имрӯз таҳия шудаанд, ин ё он

қисми лексикаи бою бепоёни забони тоҷикиро дар бар гирифта, боз ҳам амиқтар омӯхтани таърихи забони тоҷикӣ, забони адабии имрӯзаи тоҷик ва боз соддаю раван шудани услуби он маводи қимматбаҳои илмӣ ва амалӣ дода метавонанд.

Рӯйхати адабиёт

1. Каримов И.А. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Тошкент, 1997, 5-6 боблар.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1 том –Тошкент, 2000 йил, 3 бет, Сарсухан.
3. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, 4 жилд. –Тошкент, 1983-1985.
4. Ализода С.Р., Мухаммадҷон Юсуфӣ, Луғати мукаммали русӣ-тоҷикӣ. Тартибдиҳандагон: муҳаррири сиёсӣ: А.Исмоилзода, ч.1., А-О, Нашри давл. Тоҷ. –1933.
5. Абдуррашид ибни Абдулғафур ал-Хусайни ал-Маданӣ ат-Татавӣ, «Фарҳанги Рашидӣ». Ба замимаи муарработи Рашидӣ, ба тасҳеҳи Мухаммад Аббосӣ, ч.1-II. – Техрон, 1958.
6. Акбар Турсунов. Муште аз Хирвори ҳазорсола. «Садои Шарқ», №4, 1971.
7. Аҳадов А. «Фарҳанги Рашидӣ» как лексикографический труд. АҚД-Душанбе, 1971.
8. Адашуллоева Г. Шарҳи истилоҳоти адабиётшиносӣ дар «Ғиёс-ул-луғот», диссертатсия барои гирифтани дараҷаи магистри лингвистика. _Самарқанд, 2002.
9. Аҳмадов Пайрав. Фарҳанги «Тӯҳфат-ул-аҳбоб»-и Ҳофизии Ўбаҳӣ ва муносибати он ба забони ҳозираи форсии тоҷикӣ, диссертатсия барои гирифтани дараҷаи магистри лингвистика. –Самарқанд, 2004.
10. Баевский С.И. Описание персидских и таджикских рукописей института народов Азии. Вып. 4. Персидское толковые словари (фарҳанги) М.1962.
11. Баевский С.И. Ранняя персидская лексикография XI-XV в.в. –Москва, 1989.
12. Бахриддин Дарвеш. «Чароғи ҳидоят»-и Орзӯ ва забони тоҷикии форсӣ. –Душанбе, 1992.
13. Бадриддин Иброҳим. Фарҳанги Зафангӯя ва джаҳонпӯя (словарь говорящий и мир изучающий); факсимиле рукописи, издание текста, введение, список толкуемых слов, приложения С.И. Баевского, Москва, 1979. Мисолҳо аз ҳамин нусха гирифта шудааст.
14. Воҳидов А. Аз таърихи луғатнависи тоҷику форс. – Самарқанд, 1980.
15. Воҳидов А. Структурно-семантическая характеристика лексики в «Ғиёс-ул-луғот». АҚД. –Душанбе, 1975.

16. Дале П.К. О кратких и подробных определениях знатных слов в словарях филологической и энциклопедического типов; дар китоби «Проблемы толкования слов в филологических словарях», Рига, 1963.
17. Т. Зеҳнӣ. Худомӯзӣ ё «Ғиёс-ул-луғот», газ. «Маориф ва маданият», 1 августи соли 1979.
18. Капранов В.А. Таджикско-персидская в Индии ХУІ-ХІХ в.в.
19. Кабиrow Ш. Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1992.
20. Капранов В.А. «Луғати фурс» Асади Тӯси и его место в истории таджикской (форси) лексикографии. – Душанбе, 1969.
21. Луғати русӣ-тоҷикӣ, дар зери таҳрири А.П.Деҳотӣ ва Н.Н.Ершов, 45 ҳазор калима, сармуҳаррир: Е.Э.Бертельс, Москва-Душанбе –1949.
22. Луғати русӣ-тоҷикӣ, зиёдтар аз 72 ҳазор калима, дар зери таҳрири аъзо –корреспонденти АУ Тоҷикистон М.С.Осимӣ, Москва –1985.
23. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» ва унинг туркий халқлар маданияти ҳамда жаҳон цивилизациясида тутган ўрни (халқаро конференция материаллари, 2002 йил, 25-26 ноябр) –Самарқанд, 2002.
24. «Мадор-ул-афозил»-и Файзии Сирҳиндӣ, дастхати №1998.
25. Муҳаммадхусайни Бурҳон. «Бурҳони қотей», ҷилди 1, таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳи ва феҳристи Амон Нуров –Душанбе, 1993.
26. Муҳаммад Ғиёсиддин. «Ғиёс-ул-луғат». Иборат аз се ҷилд. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳрасти Амон Нуров. –Душанбе, 1987-1988.
27. Муҳаммад Ғиёсиддин. «Баҳори борон»; ҷони Навилкишур, 1897.
28. Муҳаммад Муин. «Бурҳони қотей» Муҳаммад Хусайни бинни халифи Табрезӣ, ба эҳтимоми Дабири Сийдӣ, ҷилди аввал, -Техрон, 1330 шамсӣ, муқаддима.
29. Муллоҷон Фозилоv. Фарҳанги ибораҳои рӯхта (фразеологӣ) дар зери таҳрири Раҳим Ҳошим, (дар ду ҷилд) –Душанбе, 1963-1964.

- ✓ 30. Муллоҷон Фозилов. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ (ибораат аз 3 ҷилд) - Душанбе-1975-1978 (Минбаъд: ФЗМ. сах.)
31. Муҳаммадиев М. Лугати синонимҳои забони тоҷикӣ, Душанбе-1993.
32. Ф. М. Маҳмудов, Ф. Ҷӯраев. Лугати шеваҳои забони тоҷикӣ (лаҳҷаҳои ҷанубӣ) 1 (А.О), Таҳти назар ва таҳрири умумии проф. Р. Фаффоров. - Душанбе, 1997.
33. Маҳмудов М., Бердиев Б. Лугати лаҳҷаҳои Бухоро. Муҳаррирони масъул: доктори илми филология - Р. Фаффоров, номзоди илми филология С. Солеҳов. - Душанбе, 1989.
34. «Мусталаҳот-уш-шуаро»-и Вораста, ҷопи Лақнава, 1888.
35. Османов М.А. частотный словарь Унсури. М.: -«Наука», 1970.
36. Отахонова А.М. Сравнительное и тематическое изучение лексики фархангов (на материале «Фарханнома» Хусейна Вафои АКД). - Душанбе, 1976.
37. Отахонова А. Масъалаи муайян кардани фонди воҳидҳои луғавии фарҳангҳои пешина. Маҷ. Забоншиносии тоҷик. - Душанбе, 1977, сах. 95-96.
38. Рауфов Ҳ. «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» ҳамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷику форс. - Душанбе, 1973.
39. Раҳим Ҳошим, Ш. Хусейнзода. «Донишномаи Қадархон» ва аҳамияти он дар омӯхтани осори Рӯдакӣ ва мероси адабии мо. «Шарқи сурх», 1958, №8
40. Рауфов Ҳ. «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» ҳамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷику форс. - Душанбе, 1973.
41. Раҳим Ҳошим. Сухан аз устодон ва дӯстон. - Душанбе, 1971.
42. Расторгуева В.С. Русско-таджикский словарь, - Москва: 1963.
43. «Сихоҳ-ул-фурс»-таълифи Муҳаммад бинни Ҳиндушоҳи Наҳҷавонӣ, ба эҳтимоми доктор Абдуалӣ Тоатӣ. - Техрон, 1962. сах. 17.
44. Сангинов А. Лексикографическая характеристика словаря «Баҳори Аҷам». АКД. - Душанбе, 1974.
- ✓ 45. Сангинов Аҳмадҷон. Ибораҳои фразеологӣ дар фарҳанги «Баҳори Аҷам», Ахбороти АФ. Тоҷикистон, шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ. 1(71). - Душанбе, 1973, сах. 92.
46. Сирочиддин Алихони Орзу. Чароғи ҳидоят. Таҳияи матн бо пешгуфтор, тавзеҳот, феҳраст ва луғатномаи Амон Нуров. - Душанбе, 1992.

47. Фарҳанги осори Чомӣ. Тартибдиҳанда Амон Нуров. – (ибораат аз ду ҷилд) - Душанбе, 1983-1984.
48. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ. Тартибдиҳанда Амон Нуров. – Душанбе, 1990.
49. Ҳодизода Р., М. Шукуров, Т. Абдучабборов. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ. – Душанбе, 1964. Х. Мирзозода. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ. - Душанбе, 1992.
50. Ҳофизӣ Убаҳӣ. «Тӯҳфат-ул-аҳбоб» (дар муқоиса бо «Луғати фурс» ва фарҳангҳои дигар. Ҳозиркунандаи нашр ва муаллифи муқаддима, тавзеҳот, илова ва феҳрастҳои Ҳофиз Рауфов. – Душанбе, 1992.
51. Ҳошимов Собирҷон. Луғатнигорӣ. – Душанбе, 2004.
52. Шаҳриёри Нақавӣ. Фарҳангнависиҳои форсӣ дар Ҳинду Покистон. - Техрон, 1341.
53. Энциклопедияи тоҷик, ҷ.1-У111. - Душанбе, 1978-1988.
54. Энциклопедияи ўзбек. ҷ.1. – Тошкент, 1971.
55. Юлдошев Б. «Санглох» луғатининг моҳир тадқиқотчиси. Ҳикмат ва ибратдан инган маърифат, маҷмӯаи мақолаҳо. - Самарқанд, 2002.

МУНДАРИЧА

Муқаддима.....	3
Боби I	
Луғатнависии тоҷику форс дар асрҳои X-XV	6
1.«Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ.....	8
2.«Сихоҳ-ул-фурс»-и Муҳаммад ибни Хиндушоҳи Наҳҷавонӣ.....	10
3.Фарҳанги «Меъёри Ҷамолӣ».....	12
4. Фарҳанги Қаввос.....	13
5. Фарҳанги «Донишномаи Қадрхон».....	15
6.«Адот-ул-фузало».....	17
7.«Зуфонғӯё ва Ҷаҳонғӯё».....	18
8.«Уммон-ул-маонӣ».....	20
9. Фарҳанги «Шарафномаи Аҳмади Муняри».....	21
Боби II	
Луғатнависии тоҷику форс дар асрҳои XVI-XIX	22
1.«Тӯҳфат-ус-саодат».....	23
2.«Муайид-ул-фузало».....	24
3.Фарҳанги Ҳусайни Вафой.....	25
4.«Тӯҳфат-ул-аҳбоб»-и Ҳофизи Ўбаҳӣ.....	27
5.«Мадор-ул-афозил».....	28
6.«Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурури.....	30
7.«Кашф-ул-луғот в-ал-истилоҳот».....	30
8.«Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ».....	31
9.Фарҳанги «Дурри дарӣ».....	34
10.«Латоиф-ул-луғот».....	36
11.«Бурҳони қотеъ».....	36
12.«Фарҳанги Рашидӣ».....	38
13.«Баҳори Аҷам».....	41
14.«Сироч-ул-луғот».....	45
15.«Ҷароғи ҳидоят».....	46
16.«Мусталаҳот-уш-шуаро».....	48
17.«Шамс-ул-луғот».....	49
18.«Ҳафт қулзум».....	49
19.«Ғиёс-ул-луғат».....	50
20.Фарҳанги «Онандроҷ».....	54
Боби III	
Анвои фарҳангҳо	58
I. Луғатҳои энсиклопедӣ.....	59
а) энсиклопедияи тоҷик.....	65
б) энсиклопедияи адабиёт ва санъат.....	66
II. Луғатҳои филологӣ.....	68

1. Луғати тафсирий.....	71
а) луғатҳои умумӣ.....	71
б) луғати забони адабӣ.....	71
в) луғати осори нависандагони алоҳида.....	74
г) луғати асарҳои алоҳида.....	76
2. Луғати таърихӣ.....	81
3. Луғати этимологӣ.....	83
4. Луғати тарҷумавӣ.....	86
5. Луғати синонимҳо.....	90
6. Луғати омонимҳо.....	94
7. Луғати антонимҳо.....	95
8. Луғати чаппа.....	95
9. Луғати басомад.....	96
10. Фарҳанги ибораҳои рехта.....	96
11. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ.....	98
12. Луғати шева.....	100
13. Луғати истилоҳотӣ.....	107
14. Луғатҳои орфографӣ (имлоӣ) ва орфоэпикӣ.....	108
Рӯйхати адабиёт.....	110

Воҳидов А.

ФАРҲАНГНИГОРИИ ТОҶИКУ ФОРС

(монография)

Мухаррир: З. Юнусода
Мухаррири
техникӣ: Г. Асророва

1 . 04 . 2006 йилда босишга рухсат этилди.
№ 157 буюртма 7,25 босма табак,
ҳажми 60x84 1,16. Адади 100 нусха

СамДУ босмаҳонасида чоп этилди.
703004, Самарқанд ш., Университет хийбони, 15.